

Q. VOROŞİL

QAFQAZ

ALBANİYASI

BAKI – “Öyrətmən”. 1993.

Az V – 83

Q 79

Tərtib edəni, elmi redaktoru, ön sözün, qeyd və şəhrlərin müəllifi: f. e. n. Ədalət Tahirzadə.

Rəyçilər: f. e. d. Sahangir Qəhrəmanov, t. e. d. Qara Əhmədov, t. e. d. İlyas Babayev.

Q. Vorosil.

Qafqaz Albaniyası (tarixi-filoloji etüdlər.) Bakı.: «Öyrətmən», 1993. 108 səh.

Kitab xalqımızın tarixinin ən mühüm dövrlərindən biri olan Qafqaz Albaniyasına həsr olunmuşdur. Burada tariximizin dərin qatları ciddi araşdırılır və elmi əsaslarla açılır, ilkin əlifbamız, soy kökümüz haqqında oxuculara maraqlı faktlar çatdırılır.

Kitab orta ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərin şagird, tələbə və müəllimləri, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q 0502000000 - 012 - 93

Az 2

“Öyrətmən” nəşriyyatı, 1993.

«TAPILMIŞ» ALİMİN «İTMİŞ» ƏSƏRİ

(«Ön söz» yerinə)

1977-nin mayı idi. Sənədlərimi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasına vermişdim. Elmi referat da istədilər. Hazırlayıb apardım. Dedilər ki, get, Q. Vorosil rəy versin, gətir. Doğrusu, bu təklif o qədər də ürəyimə yatmadı. Çoxlu yazılarımı oxumuşdum. «Udicə-azərbaycanca-rusca lüğət»indən dəfələrlə istifadə etmişdim, ancaq özünü hələ görməmişdim. Nə isə. «Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi» şöbəsinə tapıb içəri girdim. Otaqda bir neçə nəfər vardı. Onu soruşdum. «Buyurun, Vorosil müəllim mənəm» - deyə sağ küncdə oturan qaraşın kişi mənə ən təmiz ana dilimizdə yanına çağıranda bir anlığa çaşdım. Məqalələrinin çoxu rusca olduğundan elə güman edirdim ki, bizim dili bilmir, türkcə yazıları isə ruscadan tərcümədir. Tanışlıqdan az sonra haqqında düşündüyümü gizlətmədən özünə dedim. Güldü. Dedi ki, mən orta məktəbi də, universitetin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə də türkcə qurtarmışam. Ancaq danışıqda başqa millətə - udilərə məxsusluğu qətiyyən duyulmadığından, hiss olunurdu ki, bizim dili hələ məktəbdək -lap uşaqlıqdan yaxşı bilirmiş. Kafya nənəm onları - bizim Xırxatala ilə qonşu olan Nis kəndinin udi sakinlərini həmişə «erməni» adlandırırdı. (Əslində elə bu günün özündə də Qəbələ camaatının bir çoxu yanlış olaraq udiləri erməni sayır). Bunun da səbəbini soruşdum. Cavab uzun çəkdi. Yadımda qalan isə bu oldu ki, bizim öz qədim xalqımız, öz qədim dilimiz var. Biz bu torpağa gəlməmişik, Azərbaycanda, Azərbaycan türklərinin içində doğulmuşuq. Qədim albanlar bizim də babamızdır. Erməni milləti adı altında yaşamağı isə mən udi xalqının nümayəndəsi kimi özümə sığışdırmıram...

İmtahanları verib qiyyəli aspiranturaya girdim. Elə onu da mənə elmi rəhbər təyin etdilər. Bir il sonra əyaniyə dəyişildim və düz yeddi il onunla birlikdə işlədim. Bir yandan elmi iş, o biri yandan həyat mənə sıxışdırdıqca elmi rəhbərimin qayğıkeşliyi, insanpərvərliyi dadıma çatdı. Üç ildə əmin oldum ki, elmi rəhbər kasıb aspirant üçün hər şey deməkdir. Heç cür unuda bilmirəm - bir dəfə dissertasiyamin səksən səhifəlik fəslini oxumağa verdim, elə səhərisi gün qeydlər edib qayıtdı. Çox güman ki, onu oxumaq üçün gecəni yatmamışdı. Beş-altı səhifəlik yazılarımı isə yapımda oxuyub

redaktə edər, oradaca özümə qaytarardı. Bir-iki dəfə isə məqalələrimi yanımda oxuyub, yanımda düzəliş edib, yanımda da zəng vurub jurnal redaktorlarından xahiş etmişdi ki, bu yazını çap edir. Etmişdilər də. Bəlkə də elə buna görədir ki, bəzən «elmi rəhbərim hazır işimi aylarla, illərlə saxlayıb oxumur» deyən aspirantların sözlərinə, belə şeyin mümkünlüyünə özümü inandırma bilmirəm.

Kasıblığın üzü qara olsun - bayramlarda gözünə görünməməyə çalışır, xeyli keçəndən sonra üzə çıxır, gecikmiş təbrik üçün üzr istəyirdim. Çox həssas idi, bilirdi ki, niyə uzaq gəzirəm. Bir dəfə yenə üzrxahlığa başlamaq istəyəndə məni qabaqladı: «Ədalət, son məni bağışlamalısan, çünki mən səni təbrik etməliyəm. Akademik A. Q. Şanidze elmi rəhbərim olub. O, məni hər görəndə çıxarıb pul da verərdi. Ancaq mən sənə maddi yardım edə bilmirəm; heyf ki, knyaz Şanidze qədər dövlətli deyiləm». O, Şanidzeni həmişə sonsuz hörmətlə yad edər, «Şanidzenin yetirməliyəm» sözlərini xüsusi qürurla söylərdi. Ona görə yox ki, Şanidze onu alim etmişdi, maddi yardım göstərmişdi, ona görə ki, Şanidze ona əsl müəllim, əsl dost, əsl nəsb himayəçi olmuşdu. Bu gün eyni sözləri mən unudulmaz Voroşil müəllimə aid edir, bu fəvqəladə dərəcədə səmimi, doğma insanın şagirdi olduğumu hədsiz məmnunluq duyğuları ilə və böyük fəxrlə bildirirəm.

... Onun həyat yolu da çətin olmuşdu, alimliyi də. Bir insanın taleyinə yazıla biləcək bütün əzabları dadmışdı. Elə əzabla da vur-tut 54 yaşında ikən bu dünyadan köçdü...

1932-ci ilin 9 yanvarında Qutqaşen (indiki Qəbələ) rayonunun Nic kəndində - udi adlı 7 min nəfərlik qədim xalqın dünyada ən böyük yaşayış məskənində (burada 5 minədək udi var) doğulub. Kənd sovetinin sədri işləyən atasını Stalin irticası illərində «xalq düşməni» adı ilə «aparıblar». Ona 1956-cı ildə bəraət veriləndək balaca Voroşil düz 19 il «vətən xaininin oğlu» kimi dəhşətli damğanın ağırlığı altında əzilib. 1955-də universiteti qurtarandan sonra güc-bəla ilə Siyəzən rayon qəzetində işə düzəlib. Atasını bəraət alanda mənəvi sıxıntıları azalıb. Bir qədər keçmiş Akademiya nəşriyyatında redaktor, daha sonra Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sistemində redaksiya əməkdaşı olub. 1960-cı ildə həyatını bütünlüklə Akademiyaya, Dilçilik İnstitutuna bağlayıb. Uşaqlıqdan poliqlot böyüməsi - udi, türk, rus, erməni, daha sonra gürcü dillərini yaxşı bilməsi dadına çatıb.

O, dünyada iki varlığı sonsuz məhəbbətlə sevirdi - xalqını və qoca anasını. Udilərlə bağlı nə varsa hamısını toplayırdı. Mənə danışdı ki, bir dəfə Leninqradda ikən bukinist mağazada 300 manata udicə Bibliya gördüm, borc edib aldım, borcdan neçə vaxt qurtarmadım. Onu da danışdı ki, udilərlə bağlı otuz qovluqdan artıq material toplamışdım, hamısı birinci evimdə yandı...

Doğrudur, o, udilərin qədim keçmişini üzə çıxarmaq üçün əlindən gələni edir, əslində həyatının mənasını bunda görürdü, ancaq özünü bir an Azərbaycandan, Azərbaycan xalqından qırağa duymur, əksinə, hər yerdə özünü təəssübkeş Azərbaycan türkü kimi aparır, xalqımızın tarixinə, dilinə atılan böhtanları qəzəblə rədd edir, sayısız-hesabsız tarixi arayışlar yazırdı. Onu «pantürkist» adlandıranlar da az olmamışdı. «Kommunist» qəzetində və «Azərbaycan kommunisti» jurnalında çap olunan, İran millətçilərinin islam inqilabından sonra da dinc oturmaıb «məvqifat» adı altında açıqdan-açığa dövlət idarələrinin pulu hesabına xalqımızın farsdandönmə, dilimizin isə kəlmə olduğunu şüar edən əsərləri yenidən buraxdırdıqlarını ifşa edən birgə məqalələrimizi hazırlayanda mən Voroşil müəllimin xalqımıza nə qədər sevgi bəslədiyinin şahidi olmuşam. Əlbəttə, özü də təkcə bu yazılar hazırlananda yox! Onun əksər yazılarında dilimizin, xalqımızın mənşəyini, qədimliyini yanlış göstərməyə çalışanlara əsaslandırılmış elmi cavab verilir. Təsədüfi deyil ki, 1983-cü ildə «Azərbaycan filologiyası məsələləri» toplusunun birinci buraxılışı çapdan çıxandan sonra onun türk dilinin təşəkkül tarixinə dair yazısını - topludan yalnız bu yazını Ankarada çıxan «Türk dünyası araşdırmaları» jurnalı eynilə götürüb nəşr etmişdi (1984, № 31). Voroşil müəllim xalqımız üçün Allah dərgahından tapılmış alim idi.

... Elmlər Akademiyasına gəldiyi ilk illərdə çoxdankı başağrıları güclənmiş, dözülməz olmuşdu. Danışdı ki, ağrını unutmaq üçün bəzən başımı keyləşənədək divara çırpırdım. Mustafa bəy Topçubaşovun yardımı ilə Moskvaya gedib müalicə olundum. Az sonra bir dərdədən çıxıb başqasına düşdüm - ciyərimi də kəsib götürdülər. Söz düşəndə zarafatla deyirdi ki, mənim yarım yoxdur, yarım adamam, Ancaq həyatdakı bütün bu ağrıları və dost-tanışlarının, tələbələrinin yaxşı bildiyi şəxsi faciələrini güclü özünütəlqin ilə yanaşı, elmdəki uğur sevincləri də unuttururdu. 1980-də onun təşəbbüsü ilə Dilçilik İnstitutunda «Azərbaycan (türk - Ə. T.) dilinin yazıyaqədərki tarixi» adlı yeni şöbə yaradıldı. Müdir

o, işçilər isə Şəmsəddin Sədiyev, Novruzəli Məmmədov, Teymur Qarayev, Kübra Quluyeva, Artyom Kürənov və mən idik. Qısa vaxtda «Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki tarixi», «Azərbaycan dilinin Qafqaz arealında mövqeyi» monoqrafiyalarının plan-prospekti təsdiqləndi, neçə-neçə sanballı məqalə ortaya qoyuldu, dilimizin XIII yüzilliyəçən - həsənoğluyadək olan tarixi ən müxtəlif qədim qaynaqlara, dialekt və şivələrimizə, qədim Qafqaz dillərinin materiallarına əsasən bərpa edilməyə, yenidən canlandırılmağa başladı.

1983-də ilk əyani aspirantı kimi mən bu şöbədə müdafiə etdim. Müdafiə günü indiyədək ömrümün ən unudulmaz anı olaraq qalır. Buna səbəb isə məhz Voroşil müəllim oldu. Bu qədər sevinəcəyini heç ağıma da gətirə bilməzdim. O, müdafiəni mənim üçün əsl bayrama çevirdi. «Mərasim»ə gələnlərin hamısı məni yox, onu təbrik edirdi. Müdafiə şurasının katibi, qayğıkeş Rəhilə xanım isə mənim əvəzimə onu öpdü. (Bu, əsl müəllimə verilən layiqli mükafat oldu.)

Bu sətirləri yazarkən gözlərim önünə heç vaxt təbəssümü çəkilməyən, gülümsər çöhrəsi, yazmaqdan qabaq iş stolunun üstünə sədaqətli ömür-gün yoldaşı İqlimə xanımın onun üçün hazırladığı ağappaq süfrəni açandan sonra ciddi görkəm alması gəlir. İnstitutda hamıya, xüsusən gənclərə, aspirantlara hörmətlə, hədsiz qayğıkeşliklə yapaşırdı. Bu günkü alimlər Əsgərin, Fazilin, Fikrətin, Etibarın, Ramazanın, İmranın... neçə-neçə məqaləsi ilk dəfə məhz onun redaktəsindən çıxıb. Eyni yazıya iki, üç, lap dörd dəfə baxmaqdan bezməzdi, halbuki özünün işi başından aşırdı.

O, hərtərəfli dilçi və gözəl tarixçi idi. Dilçiliyin türkologiya və qafqazşünaslıq kimi iki kəskin ayrılan sahəsində eyni uğurla əsərlər yaradırdı. Udi və türk dillərinin qarşılıqlı əlaqəsinə, udi dilinin müxtəlif problemlərinə, çoxdillilik, sosiodilçilik, toponimiya, fonetika, semasiologiya, etnoqrafiya, Albaniya tarixi... kimi ən müxtəlif elmi istiqamətlərdəki əsərlərinin hər biri işıq üzü görəni kimi ciddi, faydalı müzakirə mövzusunə çevrilirdi. Alban yazılarının sirrinin açılmasında, onların tarixinin müəyyənləşdirilməsində Voroşil müəllimin əməyi böyükdür. Bu mövzudakı bəzi yazıları nüfuzlu elmi-nəzəri orqanlarda, eləcə də xarici nəşrlərdə buraxılıb.

Bir dəfə otağa olduqca sevincək girdi. Dedi ki, bu gün ən xoşbəxt gündümdür - çoxcildlik «Azərbaycan tarixi»nin ikinci cildinin redaksiya heyətinə üzv seçilmişəm və müəlliflərdən biri

təyin olunmuşam. O, Azərbaycan tarixini gözəl yox, əla bilirdi. Buna görə də iş otağı həmişə dilçilərdən savayı, məsləhət almağa gələn tarixçilərlə də dolu olardı. Tarixi mövzuda yazan bir çox yazıçı və şairlər də hökmən ondan məsləhət almağa çalışırdılar.

Onun dilçimi, yoxsa tarixçimi olduğunu ayırd etmək asan deyildi. Dilə dair əsərləri hökmən tarixi materialla, tarixə aid yazıları isə dil faktları ilə yoğrulurdu. Azərbaycan sovet Ensiklopediyasındakı saysız məqalələri də buna gözəl sübutdur.

Voroşil müəllim ilk yazılarını V. Qukasyan imzası ilə çap etdirirdisə, son əsərləri Q. Voroşil imzasıyla çıxırdı. Bu, oxucuları bəzən çaşıdırardı. Məsələn, 1984-cü ildə Ermənistan SSR EA nəşriyyatının rusca buraxdığı Musa Kalankatvatlının «Aluank ölkəsinin tarixi» kitabına şərhlər verən Ş. V. Smbatyan yazır: «V. Qukasyanın «Aluank ölkəsinin tarixi»nin erməni dilinə XI-XII əsrlərdə «albancadan» çevrilməsi haqqında uydurmasını Q. Voroşil təkrar edir. Hələ harasıdır? Sonuncu «Aluank ölkəsinin tarixi»nin müəllifi Movses Kalankatuatsini türkcəyə uyğunlaşdırıb Musa Kalankatuyku, şair Davtak Kertolu isə Dəvdək edərək onu nə az, nə çox, Azərbaycan şəri («şairi») yazmaq istəyib. Ə. T.) elan etmişdir» (adı çəkilən kitab, 210-cu səhifə).

... 1985-ci ilin avqustunda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundan ayrılıb yeni yaradılmış «Elm» qəzetində çalışmağa başladım. Redaksiya qayğıları başımı o qədər qatdı ki, dost-tanışların hamısı yaddan çıxdı. Bir də gözümü açanda gördüm ki, 1986-cı ilin sentyabrıdır. Xəbər tutdum ki, Voroşil müəllim bərk xəstədir, Nicdə yatır. Professor Cahangir Qəhrəmanovla birgə ona baş çəkməyə getdik. Həyətdə qurulmuş çarpayıdakı adamı görəndə tanımadım. Nə qədər arıqlamışdı! Gözləri çuxura düşmüş, sifətində qan qalmamışdı. Evdəkilərdən öyrəndim ki, ayaqları tutulduğundan uzun müddət Bakıda müalicə olunubmuş. İndi isə həkimlər xərçəng diaqnozu qoyublar...

Əlində V. Aslanovla birgə yazdığı, yenicə çapdan çıxmış «Azərbaycan dilinin yazıdan əvvəlki dövrünə dair tədqiqat» kitabını tutmuşdu. Vur-tut 1200 nüsxə, özü də rotaprintlə buraxılan, çox yeri oxunmayan kitabı göstərib acı-acı gülümsündü, «bu la xalqın öz dilinə hörməti» - dedi. Bildirdi ki, sağlıq olsa, ayağa duran kimi bu əsəri əməlli-başlı buraxdıracağam. Həyata son dərəcə nikbinliklə baxmağa öyrənmiş bu adamın ölümlə döyüşə girişdiyi bir andakı

sonsuz ümidinin hökmən boşa çıxacağını düşünəndə ürəyim göynədi. Elə bu göynərti ilə də ondan ayrıldım.

1986-cı il oktyabrın 11-də Azərbaycan xalqı özünün udi oğlunu itirdi. Az qala bütün Bakı Nicdə idi. Akademiyadan, Universitetdən, pedaqoji institutlardan saysız-hesabsız əməkdaşı, yoldaşı, tələbəsi, dostu onunla vidalaşmağa gəlmişdi. Böyük bir alimin cənazəsi deyil, Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türkcəsinin tarixinə dair yazılmamış neçə-neçə əsər soyuq torpağa əbədi tapşırıldı...

* * *

Voroşil müəllimin ən sevimli mövzularından biri Qafqaz Albaniyasının tarixi idi. Əksər yazılarında ona az-çox toxunmuşdu. Ancaq ən böyük arzusu Albaniyanın tarixinə ayrıca kitab həsr etmək idi və bu əsəri nəşriyyat planına da saldırmışdı. Monoqrafiya hazırlanan ərəfədə alim xəstələndi və baş qarışdı. Vəfatından bir qədər keçəndən sonra bəlli oldu ki, kitabın əlyazmasının çox hissəsi itib. Yaxşı ki, əsərin quruluşunun təxmini planı və bəzi hissələrin əlyazması qalırdı. Sevimli müəlliminin arzusunu yerdə qoymamaq, onun ruhunu şad etmək üçün qalmış plan üzrə əsərin itmiş hissələrinin müəllifin çap olunmuş əsərləri əsasında bərpa etməyi qərara al. Bu başdan deyim ki, qarşıda duran vəzifə çox çətin idi, çünki əldə olmayan hissələri «tapıb» yerinə elə qoymaq gərəkdə ki, əsərin məzmun quruluşuna ziyan gəlməsin, ən başlıcası - Voroşil müəllimin fikirləri az da olsa təhrif olunmasın. Alimin irsinə bələd olanlar yaxşı bilir ki, o, eyni faktdan bir neçə yazısında istifadə edib və hər dəfə yeni söz söyləyib. Mən onun eyni mövzudakı bütün yazılarını tutuşdurub onların hərəsindən daha dolğun, haqqında alimin son söz dediyi faktları götürdüm.

Hər şeydən qabaq, yadda saxlayaq ki, «Qafqaz Albaniyası» bu yurdun tarixini hərtərəfli əhatə edən elmi monoqrafiya yox, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş tarixi-filoloji etüdlərdən ibarətdir. Akademizmdən qaçmaq üçün orijinalda göstərilən bir çox qaynaqlar çıxarılmışdır. (Ən zəruri hallarda artırılmış bəzi söz və cümlələr düz mötərizələr içərisində əsas mətndən ayrılmışdır).

Hansı parçanın haradan götürüldüyü kitabın sonundakı «Qeydlər və şərhlər» bölməsində izah olunur. Burada, eyni zamanda, əsərə salınan hissələrin türksə orijinaldan, yoxsa ruscadan

tərcümə şəklində verildiyi də qeyd edilir. (Ruscadan tərcümələr də bu sətirlərin müəllifindədir) Demək olar ki, heç bir məqalə burada sonadək bütöv verilməyib - müəyyən ixtisarlar, yaxud alimin başqa yazısından əlavələr edilib. Bu, başlıca olaraq təkrarlardan qaçmaq və konkret mətnə düşməyən daha mühüm faktları kənarə qoymamaq məqsədi ilə edilmişdir.

Müəllifin yazdıqlarına toxunmamaq burada eyni aydın müxtəlif variantlarının saxlanması ilə də nəticələnib. Məsələn, Vorosil müəllim bəzi yazılarında adları «Yelişə», «Alvan tarixi», «Levond», «Musa Qaləkətli», «Davdağ» şəklində işlədirsə, başqa əsərlərində onları uyğun olaraq «Yeğişə», «Alban tarixi»//«Ağvan tarixi», «Kevond», «Musa Kalankatlı» //«Musa Utili»// «Musa Kalankaytuklu», «Dəvdək» variantlarında verir. Oxucuda müəyyən çaşqınlıq yaratsa da, müəllifin elmi yaradıcılığında təkamülü izləmək baxımından maraqlı olduğu üçün onların hamısı dəyişdirilmədən, orijinaldakı kimi saxlanılıb. Ancaq əlyazma və çaplarda getmiş açıq-aşkar səhvlər düzəldilib. (Məsələn, Q. Xaussiq, Qumilev, Artomonov, etnoqeniz, Vizantiya və b. sözlər uyğun olaraq H. Haussiq, Qumilyov, Artamonov, etnogenez, Bizans kimi verilib.)

Bunu ayrıca göstərmək istəyirik ki, orijinaldan seçilərək, bu əsərdə Azərbaycan elmi ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq udin termini yerinə udi işlədilir. Ona görə ki: 1) xalqın özü özünü udi adlandırır; 2) qonşuluqda yaşayan azərbaycanlılar da onlara udi deyir; 3) qədim qaynaqlar utilərdən və Uti vilayətindən danışır; 4) Sovet hakimiyyətinin ilk illərində çıxmış elmi məqalələrdə də bu xalqın adı udi işlənib; 5) udin sözü ruscadakı «udin» və «udinskiy» sözlərinin yanlış tərcüməsinin nəticəsidir; 6) XIX əsrdəki rusca ədəbiyyatda və bugünkü bir çox xarici elmi ədəbiyyatda da udin yox, udi etnonimi işlədilir; 7) Vorosil müəllim özü də ümumi axına qarşı çıxma bilmədiyindən «udin» işlədib və əminəm ki, o da udi terminini alqışlayardı.

Oxucuya yurdumuzun qədim parçası olan Qafqaz Albaniyası haqqında ana dilimizdə sanballı bir kitab təqdim olunur. Yurdsevər bir vətəndaş alimin qələmindən çıxmış bu dəyərli əsərdə o özü üçün çoxlu yeni məlumatlar tapacaq, torpağımızın, xalqımızın, dilimizin qədim qatlarına baş vura biləcək. Həqiqət, gerçəklik onun üçün hər şeydən qiymətli idi, ona görə də yazılarında eyni fakla bağlı müxtəlif görüşlər müşahidə olunarsa həmişə onun

tarixcə ən sonuncu işinə üstünlük verilməlidir. Həm də yadda saxlayaq ki, burada yazılanların hamısını qeyd-şərtsiz qəbul etmək düzgün olmazdı, çünki onlar müəllifin subyektiv düşüncələrinin məhsuludur və əslində onların bəzisinə tənqidi gözlə yanaşılmağa ehtiyac duyulur. Bu həm də ona görə lazımdır ki, Voroşil müəllim sonra yanlış çıxıb-çıxmayacağından asılı olmayaraq, doğruluğuna sövqi-təbii ilə inandığı yeni düşüncələrini cəsarətlə yazmaqdan, başqa sözlə, risk etməkdən çəkinməzdi və başqalarının da cəsarətli ideyalar irəli sürməsindən xoşlanardı. Onun aspirantlara verdiyi bu öyüdünü bir çox gənc alimlərimiz az qala zərb-məsələ çevirib: «nəyə ürəkdən əminsənsə çəkinmədən yaz, uzaq başı yanlış olacaq». Bu kitabı da onun alim cəsarəti nə gözəl nümunədir.

...Bir dəfə evində söhbət edərkən oturduğum stulun söykənəcəyi qopub düşdü. Mən bərk pərt oldum O isə halını da pozmadı. Stulun çıxan yerini düzəldib heç nə olmayıbmiş kimi söhbətinə davam etdi. Dünya malına həris deyildi o. Gedəndə də özündən sonra nə pulu qaldı, nə dövləti. Ancaq elə bir sərvət qoyub getdi ki, yüz illər sonrakı nəsillər də onu minnətdarlıqla yad edəcəklər. Bu, alimin həmişəyaşar elmi irsidir.

ƏDALƏT TAHİRZADƏ.
Filologiya elmləri namizədi.
6 fevral 1989.

I FƏSİL

ALBANİYA // ARAN QƏDİM AZƏRBAYCANIN BİR PARÇASIDIR

§ 1. Albaniya // Aran tarixini yazanlara öləri baxış

Son illərdə arxeologiya, tarix və dil tarixi sahəsində aparılmış elmi axtarışlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Şərqi qocaman diyarlarından biridir. Burada maddi mədəniyyətin azı 9-10 min illik tarixi var. Onun Gəmiqaya, Qobustan qayaüstü təsvirləri və başqa abidələri, piktoqramları və petroqlifləri isə ulu babalarımızın həyat tərzini əks etdirən canlı şahidlərdir. Ölkəmizdə əkinçiliyin", maldarlığın, bağçılığın və sənətkarlığın tarixi də min illərlə ölçülür. Professor P. M. Jukovskinin Lenin mükafatına layiq görülmüş «Mədəni bitkilər və onların əcdadları» (Leninqrad, 1971) kitabında yazılır ki, sarı heyvanın vətəni Azərbaycandır. Hələ 4500-4700 il bundan qabaq günəşli diyarımızın ətirli sarı heyvası Kiçik və Ön Asiya ölkələrinə ixrac edilmiş. Oturaq həyat üçün vacib olan bütün amillər isə Odlar Ölkəsində 4-5 min il bundan qabaq kəndlərin, qəsəbələrin, şəhərlərin salınmasına şərait yaratmışdır; bir çox dağların, dərələrin, çayların, çöllərin, kənd və şəhərlərin adları da o uzaq minilliklərdə yaranmışdı. Təsadüfi deyil ki, Zaqafqaziya, xüsusilə Azərbaycan SSRİ ərazisində ən qədim dövlətlərin və yer adlarının vətəni hesab olunur.* Axı, xan Arazin adı hələ 2700 il bizdən qabaq yazılmış Urartu kitabələrində, gözəl Təbrizin adı isə eramızdan əvvəl 714-cü ildə Assur çarı Sarqonun¹ kitabəsində xatırlanır. Az sonra yunan və Roma yazılı mənbələrində Naxçıvan, Şəki, Şamaxı ilə yanaşı, Qəbələnin də adı çəkilir. Bu, artıq o dövr idi ki, Azərbaycanda qədim mənbələrdə «Albaniya» kimi yazılmış Aran dövləti yaranmışdı.

Azərbaycan və onun şəhərləri barəsində qədim müəlliflərin məlumatlarına diqqətdə yanaşdıqda çox şey aydın olur. Gələn 2475 və 2325 il bizdən qabaq baş vermiş iki böyük tarixi hadisədə Azərbaycanlıların fəal iştirakı haqqında məlumatları nəzərdən keçirək. Tarixin atası sayılan Herodot² yazır ki, eramızdan əvvəl 490-cı ilin sentyabrında (yəni Herodot dünyaya gələndən cəmi 5 il

* Oxucuların nəzərinə bir də çatdırırıq ki, bu əsər 1986-cı ildən öncə yazılıb. - Ə. T.

qabaq) yunan orduları qoca Şərqə meydan oxuyan İran şahənşahı I Daranın³ qoşunlarını darmadağın etmişdi. Dörd il sonra Daranın oğlu Xşayar⁴ yeni hərbi səfərə hazırlaşır. Herodot yazır ki, onun ordusunun tərkibində Azərbaycanın Kaspi, Şakəşin, Muğan və Uti vilayətlərindən çağırılmış döyüşçü dəstələri də var idi. Azərbaycandan gəlmiş döyüşçülərə İran ordusunda xüsusi hörmət olduğundan onlara sərkərdəlik etməyi Daranın oğlu Ərsamənə tapşırılmışdır. Bu hadisədən 155 il sonra, yəni eramızdan qabaq 331-ci il oktyabrın 1-də - Babilistanın Aturi düzənliyindəki Qavqamel kəndində, qədim İran imperiyasının taleyi həll olunan gündə şahənşah III Daranın⁵ şəxsi qvardiyasında Aran döyüşçüləri də var idi. Təxminən 175-ci ildə ölmüş yunan tarixçisi Arrian⁶ «İskəndərin yürüşləri» əsərində yazır ki, İran ordusunda Aran döyüşçüləri xüsusi imtiyaza malik idilər. Azərbaycandan olan bütün döyüşçülərə Aturpatkan dövlətinin hökmdarı məşhur Atropat başçılıq edirdi. Midiya tarixinin tədqiqatçısı, görkəmli sovet tarixçisi, professor İ. M. Dyakonov yazır ki, o zaman Aranla Aturpatkan arasında ciddi siyasi və etnik sərhəd yox idi, ölkədə isə Atropat xüsusi nüfuzla malik idi. Çox güman ki, Azərbaycan döyüşçülərinə başçılığı ona Dara tapşırılmamışdı; ölkənin hökmdarı kimi o vəzifəni o özü icra edirdi. Təsadüfi deyil ki, Makedoniyalı İskəndər⁷ İrani tutsa da, Atropatın vətəninə hücum etməmiş, əksinə, 328-ci ildən etibarən ona tam müstəqillik vermişdi.

Deməli, eramızdan qabaq 486-cı və 331-ci illərdə Aranda dövlət var idi. Əks təqdirdə bu ölkənin İran imperiyasında xüsusi imtiyazlara malik nizami ordusu olmazdı. Məlumdur ki, dövlət olmayan yerdə ordu (özü də imtiyazlı ordu) ola bilməz.

Fikrimizi sübut edən faktlardan biri də odur ki, qədim yunan tarixçisi Strabon⁸ 2000 il bundan qabaq yazırdı ki, albanların lap Midiya dövründən (yəni azı 2500 il bundan qabaq) zirehli süvarisi var; bu dövlətin ordusu gürcülərin ordusundan xeyli güclüdür. Həmin müəllifin kitabında yazılır ki, 2050 il bizdən qabaq Roma işğalçısı Qney Pompey⁹ ölkəmizə yürüş etdikdə Aran çarı Uruz (Strabonda: Oroys) onu 60 min piyada və 22 min süvari döyüşçü ilə qarşılamışdı.

Təxminən Strabonun müasiri olan Roma alimi Böyük Plipi¹⁰ yazır ki, o zaman Drapın baş şəhəri (paytaxtı) Qəbələ idi. Az sonra onun məlumatını geosentrik nəzəriyyənin banisi Klavdi

Ptolemey¹¹ də təkrar edir. (Ümumiyyətlə, bu üç müəllif Aranda 30-dan çox şəhər və qəsəbənin adını çəkir).

... 6-8-sm yüzilliklərdə baş vırmış İran - Bizans, Bizans - Xəzər, nəhayət, Ərəb – Xəzər müharibələri Arana zərbə vurdu.¹²

Albaniya və albanlar barəsində məlumat verən antik və erkən orta əsr müəllifləri az deyil, ancaq onun tarixini ilk dəfə təxminən 1300 il qabaq elə albanlı Musa Kalankatlı yazmış və onu «Alban tarixi» adlandırmışdır. 8-ci yüzillikdə ərəblərin Azərbaycana işğalı ilə bağlı olaraq Albaniya dövləti süqut etdi, illər, yüzillər keçdi, onun tarixi sirli-sehrli bir salnaməyə döndü.

Son 15 ildə bu dövlət və onun əhalisi barəsində yüzlərcə məqalə, neçə-neçə kitab yazılırsa da, Albaniyanın siyasi tarixi, xüsusilə tarixi coğrafiyası tədqiq olunmadı. Beləliklə də, Albaniyanın sərhədləri, əhalisi, ideologiyası, mədəniyyəti kimi vacib sahələr barəsində sanballı söylənilmədi. Bunun bir neçə ciddi səbəbi vardı. Başlıcası o idi ki, görkəmli sovet türkoloqu, professor M. İ. Artamonovun «xəzərlərin tarixini öyrənmək üçün birinci dərəcəli yazılı mənbə», SSRİ EA-nın müxbir üzvü, tanınmış qafqazşünas A. P. Novoseltsevin isə «tarixi əhəmiyyəti baxımından bütün Zaqafqaziya yazılı qaynaqları içərisində tayı-bərabəri olmayan abidə» adlandırdıqları «Alban tarixi» indiyədək obyektiv şəkildə öyrənilməmişdi. Məsələ burasındadır ki, yerli alban dilində¹³ yazılmış bu əsərin orijinalının yeri bəlli deyil, mövcud nüsxələr isə bizə erməni dilində gəlib çatıb. Onların da əksəriyyəti orta əsrlərdə müəyyən səbəblər ucundan ciddi müdaxiləyə məruz qalmış və beləliklə də alban tarixinin bir sıra vacib sahələri saxtalaşdırılmışdı. Odur ki, həmin əlyazmalar əsasında aparılan tədqiqatlarda da Albaniyanın tarixi öz həqiqi əksini tapmamışdır.

Buna görə də Albaniya barəsində qafqazşünaslıqda müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası EA Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Fəridə Məmmədovanın «Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (er. əv. III əsr-er. VIII əsri)» monoqrafiyası albanşünaslıqda yeni, orijinal bir mərhələnin təməl daşığıdır.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, Albaniyanın siyasi tarixini və tarixi coğrafiyasını öyrənmək üçün əsas qaynaqlar alban yazılı mənbələri, xüsusilə «Alban tarixi»dir. F. Məmmədova indiyədək albanşünaslıqla məşğul olan tədqiqatçılardan seçilərək

əvvəlcə əsərin müəllifini, yazılma tarixini, əhatə etdiyi min illik dövrü (I-X əsrlər) müəyyənləşdirir, sonra isə onun mövcud nüsxələrini, necə deyərlər, saf-çürük edir. F. Məmmədova böyük və ciddi elmi-tədqiqat nəticəsində albanşünaslıqda ilk dəfə sübut edir ki, «Alban tarixi»nin Albaniyada redaktə olunmuş cəmi bir nüsxəsi məlum idi. Alimin gərgin və səmərəli əməyi nəticəsində ona əsərin Leningrad və Parisdə mühafizə edilən nüsxələri də əlavə edilir. Paris nüsxəsi nadir tapıntıdır. «Alban tarixi»nin mövcud nüsxələrini tarixi-müqayisəli üsulla tədqiq edən müəllif sübut etmişdir ki, tarixən yeni olan (o, 1857-ci ildə Şuşada başqa bir nüsxədən köçürülüb) bu nüsxə Qarabağda saxlanmış və ona 13-cü yüzillikdə Azərbaycanın Xaçın (indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisi) vilayətinin hakimi olmuş görkəmli dövlət və mədəniyyət xadimi Həsən Cəlalin hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələrdən bəhs edən 4 fəsil də artırılmışdır.

Albaniya tarixinin tədqiqi üçün «Alban tarixi» yeganə qaynaq deyil. 5-ci yüzillikdə qəbul edilmiş «Ağuen qanunu», VII əsr alban şairi Dəvdəyin¹⁴ «Böyük Hökmdar Cavanşirin¹⁵ ölümünə ağı»sı, Nizami Gəncəvinin müasiri və həmsəhərlisi olan Mxitar Qoşun¹⁶ və Kirakos Gəncəlinin¹⁷ əsərləri də bu günəşli diyarın tarixini öyrənmək üçün yerli alban mənbələridir.

F. Məmmədova inandırıcı şəkildə sübut edir ki, eramızdan qabaq III əsrdən eramızın VIII əsrinədək Albaniyanın ərazisi ciddi dəyişikliyə uğramamış, istər antik, istər erkən orta əsr müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan vilayətlər Albaniyanın tərkib hissələri olmuşdur. Onun fikri tərtib etdiyi xəritələrdə də əyani əksini tapır. Alim nəinki albanşünaslıqda, ümumən tarixşünaslıqda yeni olan bu fikri irəli sürmüş və təsdiq etmişdir ki, istər Naxçıvan, istərsə də Ordubad (tarixən: Qoxtan) Vaspurakan yox, sünik vilayətinə daxil idilər; bu o deməkdir ki, həmin zona Albaniyanın tərkib hissəsi idi.

A. J. Krımski, K. V. Trever, F. S. Məmmədova və başqalarının fikrinə görə, eramızdan qabaq III əsr - eramızın I əsrinin birinci yarısında Albaniyanın çarları yerli alban sülaləsinin nümayəndələri olmuşlar. F. Məmmədovanın araşdırması nəticəsində aydınlaşmışdır ki, eramızın I əsrinin 60-cı illərindən Albaniyaya Parfiya arşakilərindən biri hakim təyin edilmiş, beləliklə alban arşakiləri sülaləsi yaranmışdır ki, onun da ilk nümayəndəsi «igid, cəsur» ləqəbli I Vaçaqan¹⁸ idi. Bu da albanşünaslıqda yeni fikirdir, çünki erməni tarixşünaslığındakı mövcud fikrə görə, alban arşakiləri

sülaləsinin banisi Ermənistan arşakilərinin qohumu olan və 4-cü yüzilliyin 20-30-cu illərində yaşamış Masqut¹⁹ çarı Sanatruk (yaxud Sanesan)²⁰ idi. Beləliklə də, həm Albaniyanın az qala 300 illik tarixi kölgədə qalır, həm də Albaniya çar sülaləsi Ermənistan çar sülaləsindən bir növ asılı olur, onun «filial»ına dönürdü. Bunun arxasında isə çox sirlər yatıb qalırdı.²¹

§ 2. Albaniya // Aran sakinləri haqqında bir neçə söz

Bəllidir ki, Azərbaycan xalqının formalaşmasında yalnız səlcuq oğuzları və qıpçaqlar deyil, eləcə də tərkibində ilkin orta əsr türkləri də olan atropatenlər və albanlar da iştirak etmişlər.

Xəzər dənizi sahilində türk etnosunun nəinki ərəb işğalınadək, hətta hunlaradək mövcudluğu haqqında güman gerçək faktlara əsaslanır. İndi türk - savirlərin bizim eramın ilk əsrlərindən (bəlkə də daha tez) Xəzər dənizi-sahili boyunca Qafqaz dağları yanında Dərbəndəcən yaşamasına, demək olar ki, şübhə edilmir.* Bu o, deməkdir ki, onlar bu vaxtdan albanların, udilərin daimi qonşusu oldular, III-IV əsrlərdən isə tədricən Albaniyaya Dərbənd başqa şimal keçidlərindən nüfuz etməyə başladılar.

Bu ilk türklərdən biri, görünür, Klavdi Ptolemeydə «savarlar» kimi xatırlanan savirlər idi. Həmin çağlarda onlar artıq hunn toplumunda birləşsələr və ümumi «hunn» adı altında tanınısalar da, qaynaqlarda savirlər həmişə xatırlanmışlar. Özü də savirlər kimi bir sıra başqa türk qəbilələrinin də özlərinin ayrılmış dili vardı. Türkoloqlar aydınlaşdırmışlar ki, «hunn dövründə türk dilləri artıq çoxlu qəbilə dilləri ilə təmsil olunmuşdu ki, onlarda R-L dillərinə [yəni oğurların (uğurların), onuğurların, sarağurların (sarağur // sarauğur), kuturğurların - qədim avarların, sabirlərin, bulqarların və indiki çuvaşların babalarının dilləri] və Z-Ş dillərinə [yəni oğuzların (uzların) dilləri] ayrılması prosesi gedirdi...» (N. A. Baskakoz, «ВВеденије в изученије тюркских языков». Moskva, 1969, 155-ci səh.).

* M. İ. Artamonov V. V. Latışevə əsaslanaraq göstərir ki, savirlərin aorsların qonşuluğunda bizim eramın ərəfəsində mövcudluğu haqqında Strabon və Böyük Plini məlumat vermişlər. (Onun «История хазар» əsərinə baxmalı. Leninqrad 1962, 65-ci səh.). Bu faktı Klavdi Ptolemey də qeyd əlib («Вопросы древне истории» jurnalı, 1948, Az 2, 237-ci səh.).

Antik və erkən orta əsr müəlliflərinin savirlərin və bir sıra başqa xun/hunların III-IV yüzilliklərdə Dağıstan düzənlərində və Azərbaycanın şimal bölgəsində, Xəzər sahili boyunda yaşaması haqqında məlumatları doğrudursa, güman etmək olar ki, savirlərin, bəzi başqa qövlərinin dillərinin ayrılması göstərilən ərazidə baş verib, çünki yuxarıda göstərilən bütün türk qövlərinin, demək olar ki, hamısı (məsələn, savirlər kimi) hələ hunnaqədərki dövrdən Xəzər dənizi hövzəsində yaşamışdır.

Savirlərin IV-V yüzilliklərdə Dərbənd kirəcəyində mövcudluğu VI əsr Suriya xronikasında da qeydə alınıb. 436-491-ci illər dövrünü təsvir edən müəllif¹ Dərbənd qapıları ağızında yaşayan 13 qövmü calalayır. Bunlar «avğar, sabir, burqar, alan, kurtarğar, avar, xasar, dirmar, sirurğur, bağarsik, kulas, abdel, eftalit» idilər (H.B.Пигулевская. «Сирийский источник по истории народов СССР. Москва - Ленинград, 1941, 165-ci səh.). Buradan aydınlaşır ki, V yüzillikdə albanların yaxın qonşuluğunda savirlər, onların yanında bulqarlar (burğar), kuturğurlar (kurtarğar), avarlar, xəzərlər (xasar) və başqaları yaşayırdılar.

Bu xronikada xəzlərin xatırlanması çox maraqlıdır, çünki bu, erməni tarixçisi Musa Xorenlinin IV-V yüzilliklər xəzlərini yada salmasına uyğun gəlir. Musa Xorenlinin məlumatlarına şübhə ilə yanaşan bəzi araşdırıcılar (L. İ. Melikset-Bek, M. İ. Artamonov, L. N. Qumilyov və b.) qeyd edirlər ki, V yüzillikdə xəzərlər hələ bəlli deyildilər. Bu vaxt, nədənsə, V əsr tarixini təsvir edən yunan - suriya xronikaçısı Zaxariya Mitilenlinin məlumatlarına göz yumulur.

Bu fakt da maraqlıdır ki, həmin xronikada kuturğurların və avarların adı yanaşı çəkilir. Əkər birincilər, güman edildiyi kimi, ikincilərin əcdadıdırsa, onlar belə erkən çağda öz ayrılmış dilləri olan müstəqil qövlər kimi necə mövcud ola bilərdilər?

Nə isə, yenə savirlərə qayıdaq. V yüzilliyin ortalarından savirlər yenilməz qüvvəyə çevrildilər və yalnız Zaqafqaziyamı deyil, İrani da hədələməyə başladılar. Dərbənd savirlərinin bir bölümü «Haylaitürk» adı altında V əsrin 20-30-cu illərində Albaniyaya nüfuz etməyə başladı. V əsr erməni tarixçisi Yeqişe xəbər verir ki, haylantürklər tez-tez Albaniyaya, oradan da İrana yürüşlər təşkil edirdilər. Ona görə də II Yəzdəgird (438-457-ci illər) Dərbənd zonasında güclü istehkamlar qurmağa və orada atlı qoşun saxlamağa məcbur oldu (Yeqişe. «O Вардане и войне

армянской». Yerevan, 1971, 31-ci səh.). V əsrin 40-cı illərində savirlər Zaqafqaziya böyük yürüş etməyi qərara aldılar. Şah Rosmoskovun başçılığı ilə kifayət qədər böyük ordu toplandı. Rosmoskov «Kür çayını keçdi. Uti vilayətinə səpələndi və öz düşərgəsini Xalxal şəhəri yaxınlığında (Ağstafa - Qazax zonası tərəfdə - Q. V.) saldı. Orada üç sərkerdə seçib... üç yerə ayrılmağı və Albaniya, Ermənistan və İberiyaya yürüməyi əmr etdi».

İlkin qaynaqlardan aydın olur ki, artıq VI yüzilliyin ortasında Dərbənd - Qəbələ - Zaqatala zonasında türklərin, xüsusən savirlərin sayı xeyli artmışdı.

Türklərin IV-VI əsrlərdə Çul - Dərbənd qapıları ilə daimi axını haqqında Musa Utilinin (Kalankaytuklunum) «Alvan tarixi»ndə² dəyərli məlumatlar var. Türklərin əski tarixinin araşdırıcıları bu alvan müəllifinin şəhadətlərini yüksək qiymətləndirirlər. M. İ. Artamonov «Alvan tarixi»ni «xəzər tarixinə dair on yaxşı qaynaq», L. N. Qumilyov isə «ən gözəl» «Ağvan tarixi» adlandırırlar. Musa Utilinin bilgilərinin dəyərliliyi hər şeydən qabaq ondadır ki, onlar doğrudur və başqa qaynaqlarda, xüsusən Bizans və erməni qaynaqlarında təkrar edilir. Məsələn, Prokopi Kasarlı, Ağafi və başqaları Qafqaz savirlərindən danışarkən onları «əzəmətli və çoxsaylı» adlandırırlar. Onlar göstərir ki, həmin vaxtlarda savirlər albanlara sıx qışılmışdılar, eləcə də Bizans və İranla əlaqə saxlayırdılar. Bu ölkələrdən hər biri savirlərlə dostluq münasibətində olmağa çalışırdı. Artıq 531c ildən, yenə Prokopinin məlumatına görə, İran qoşun; hunn-savirlərin üç minlik dəstəsi vardı. Musa Utilinin xəbər verdiyi kimi, bu illərdə Albaniyada türklərin miqdarı xeyli artmışdı. «552-ci ildə savirlər bütün Şimali Albaniyaya yiyələndilər» və «Albaniyaya 10 ildən artıq ağılıq etdilər» (M. İ. Artamonov. «История хазар», 74, 126-cı səh.). Bu savirləri Musa Utili, erməni və ərəb müəllifləri «xəzər» adlandırırlar. Onlar göstərir ki, xəzər-savirlər artıq I Qubadın (457-531) çağında Qəbələdən Dərbəndə qayıtmışdılar. Musa Utili bildirir ki, 552-ci ilə yaxın xəzər-savirlərin Dərbənddən axını elə gücləndi ki, alban katolikosluğu taci - səltənəti və kilsənin rəhbərliyini Çul - Dərbənddən Bərdəyə (Partav) köçürməyə məcbur oldu. 568-ci ildə şimal savirlərini Qum çayı tərəfdə avarlar dağıtdılar ki, bundan sonra onların qalan əsas kütləsi də Albaniyaya, öz həmyerlilərinin yanına köçdü. Beləliklə, Albaniyada savirlərin sayı ikiqat çoxaldı.³

Savirlər 552-ci ildə Qafqaz Albaniyasının bütün şimal hissəsini tutdular və burada oturaq həyata keçidilər, kəngərlər isə bu vaxt Naxçıvan – Ermənistan zonasında V əsr erməni qaynaqlarının «Kəngərlər vilayəti» (qavarn Kanqaras) adlandırdığı nəhəng bir ərazini tutdular. [Lazar Parpski. «Ermənistan tarixi» (qədim erməni dilində). Tiflis, 1904, 132-ci səh.]. VI əsr Bizans və Suriya müəllifləri bildirirlər ki, Zaqafqaziyada türk etnosunun güclə Sasaniləri hədsiz narahat edirdi. Ona görə də şahənşah Xosrov Ənuşirvan (531-579) 542-ci ildə kəngərlərlə, 568-ci ildə isə savirlərlə müharibəyə başladı. Musa Xorenlinin verdiyi məlumata görə, bu vaxt Ermənistanda bulğarların (müəllifdə: “vğundur”), barsil // basillərin, xəzərlərin və başqa türk qəbilələrinin bir bölümü oturuşmuşdu («История Армении Моисея Хоренского». Moskva, 1893, 113, 126, 131, 133 və s. səhifələr).⁴

... K. P. Patkanyan qeyd edir ki, türklər Zaqafqaziya həqiqətən erkən orta əsrlər dövründə meydana çıxmışlar, çünki «erməni yazıçılarının göstərdiyi, IV yüzilliyin başlanğıcında Ermənistanda yurdlaşan çənlər, adətən, bu adı tərcümə etsələr də, heç cür əsl çinlilər deyildi Gürcü mənbələrində çənlər sadəcə olaraq türklər adlanırdılar; onlar Volqa sahillərindən köçmüşlər»; Dediklərinin doğruluğunu sübut etmək üçün o, V-VI əsrlər erməni qaynaqlarındakı bir neçə üvzü misal gətirir.⁵

Gürcü və erməni yazılı abidələrində türkdilli qövmlərin Zaqafqaziyaya keçməsi vaxtı bəzən dəqiq göstərilməsə də, aydın olur ki, onlar ümumiyyətlə türkləri deyil, xəzər - qıpçaqları nəzərdə tuturlar. Məsələn, Leonti Mroveli «buntürkləri «qıpçaq»larla eyniləşdirir və bu vaxt bildirir ki, Kartlidə VI əsrdə başqa türklər də ortaya çıxdılar. O, yazır ki, İran «şahı Kayxosro türklərlə müribəyə başladı» və bu türklərin bəziləri «həmin Kayxosronun qaçmağa məcbur etdikləri iyirmi səkkiz ev (görünür, qəbilə - Q. V.) miqdarında Gürgan (Xəzər - Q. V.) dənizindən üzdürlər və Kür boyunca yuxarı gedərək Mxsetə gəldilər. Onlar Mxsetin kətxudasına üz tutaraq farslara qarşı kömək istədilər.⁶ Mxsetin kətxudası bu işdən Q kartlililəri agah etdi. Onlar (kartlililər - Q. V.) türklərlə dostluq etmək istədiklərini bildirdilər, çünki farslardan qorxurdular» (Leonti Mroveli: «Жизнь Карталийских сарпей». Moskva, 1979, 26-27-ci səh.).

Çox güman ki, Leonti Mroveli Xosrov Ənuşirvanın (531;—579) türk—savirlərə qarşı Şimali Albaniyada 568-ci ildə

apardığı müharibəni nəzərdə tutur. VI əsr Bizans tarixçisi Menandra görə, Ənuşirvan savirləri dağıtdı və onlardan 10 minini (yaqın ki, ailəni) Kür və Araz arasındakı torpaqlara köçürdü. Gördüyümüz kimi, bu savirlərin bir bölümü 576-cı ildə Mxetədək çətdi və Kartli Mamasaxlisi, 575-ci ildə türkütlərin yardımı ilə taxta oturmuş çar Quaram Bağarat onları təmtəraqla qarşıladı. Elə bu savirlər və türkütlər «Moksevay Kartlisay» əsərində, sonra isə Leonti Mrovelinin salnaməsində «buntürk» (yəni qədim, kek türklər) və «türk», Xosrov Ənuşirvan isə Kayxosrov adlandırılmışlar.⁷

VI yüzilliyin 70-ci illərindən Şimali Albaniyada və Dağıstanda aqalıq mövqeyi xəzərlərin əlində idi. Xəzər birliyi yaranmışdı ki, bura «xəzərlərin özündən başqa... Savir-sunarların qalıqları, barsil - bersulaların (çox güman ki, beləncərlər elə onlardır), eləcə də bolğarların səməndərlər kimi daha xırda qrupları daxil oldular. Onların hamısı xəzər adlandı» (M. İ. Artamonov. «История хазар», 156-cı səh.).

VII əsr - türk etnosunun Albaniyaya axınının zirvəsidir. Elə bu yüzillikdə türklər, xüsusən savir və xəzərlər Albaniyanın, demək olar ki, bütün əyalətlərində yerləşdilər; böyük türk məskənləri yenə köhnə qayda üzrə indiki Dərbənd - İsmayılı zonasından Xaxetədək və Yevlaxdan Ağstafa - Qaxaxadək yayılmışdı.

VII əsrin 20-30-cu illərindəki İran-Bizans müharibəsində xəzərlər mühüm rol oynadılar; onlar gah müstəqil şəkildə, gah da I İraklinin müttəfiqi kimi Albaniya, Ermənistan və Gürcüstana bir neçə yürüş etdilər. Bununla yanaşı, onlar lap Qəbələyədək olan mülklərini İran və Bizansdan qorudular. Bu dövrün hadisələri «Alban tarixi»nin 2-ci kitabında aydın verilib. Həmin əsərdən və o çağın başqa qaynaqlarından bəlli olur ki, artıq VII əsrin 20-ci illərindən Şimali Albaniya türklərin - xəzərlərin hakimiyyəti altında idi.⁸

Orta əsr qaynağı «Kartlis tsxovreba»da («Kartlinin həyatı») bildirilir ki, savirlərin VI yüzillikdə və xəzərlərin VII yüzilliyin başlanğıcında basqınlarından sonra Kartlidə altı dildə danışmağa başladılar: somxuri (erməni), kartuli (gürcü), xazaruli (xəzər), asuruli (süryani), ebrauli (yəhudi) və bredzenuli (yunan) («Kartlis tsxovreba»). Tbilisi, I cild, 1955, 16-cı səh.).

Q. V. Sereteli göstərir ki, o vaxt Kartlidə gerçəkdən də bu dillər fəaliyyət göstərmişdir, çünki burada xəzər dilindən başqa bütün adı çəkilən dillərdə yazılar tapılmışdır. Yunan, süryani,

yəhudi və erməni dillərini ilkin orta əsrlərdə Kartlidə ruhanilər, şairlər, alimlər işlədirdisə xəzər dili, çox güman ki, kartlililərin qonşu xalqlarla ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, birincisi, görünür, elə bu vaxt Azərbaycan dili formalaşmağa başladı, ikincisi də, savir - xəzər birliyinin türk dilləri və ləhcələri o əsrlərdə Şimali Qafqaz və Dağıstanın bütün xalqları üçün ümumqövm ünsiyyəti vasitəsinə çevrilmişdi.⁹

Musa Utili bildirir ki, xəzərlərin başçısı Cabğu (müəllifdə: «Cebu Xakan») və onun oğlu Buri-Şad 628-629-cu illərdə Şimali Albaniya və Albaniyanı da öz mülkləri sayırdılar. 682-ci ildə isə alban knyazı Varaz Trdat bütün albanlara deməyə məcbur olmuşdu ki, artıq Albaniyaya türk axınının qarşısını almaq mümkün deyil, buna görə də onları buranın tam hüquqlu sakinləri saymaq gəlir. Varaz Trdat elan etdi: «Elə indidən də onlarla doğmalaşmağı özümüzə ar bilməyək».

VII yüzilliyin sonundakı ərəb müəllifləri Albaniyanı artıq türk ölkəsi sayırdılar. Əl-Cürhumi bildirir ki, xəlifə I Müaviyə bir dəfə Azərbaycanı fəth edən ərəb qoşununun başçısından soruşmuşdu: «Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsiniz?». O, cavab vermişdi: «Azərbaycan qədimdən türklərin ölkəsidir və onlarla məkunlaşılıb» (З. М. Бунйадов. «Азербайджан в VII-IX вв». Baku, 1965, 182-183-cü səh.). VII əsrin 70-ci illəri ərəb müəllifinin bu xəbəri, gördüyümüz kimi, həmin dövrdə yaşamış Musa Utilinin yuxarıda bildirilən məlumatı ilə səsləşir.

Sonrakı əsrlərdə də türk etnosunun Albaniyaya şimaldan axını kəsilmədi. Bununla bağlı olaraq M. İ. Artamonov qeyd edir: «Zaqafqaziyada, xüsusən düzənlik Albaniyada türk-savir, xəzər, bolğar mənkanləri yəqin ki, onların bu ölkəyə ilk girişi çağından mövcuddur. Daha sonralar onların sıralarını yeni türk qövmələri doldurdu ki, bu da Azərbaycanın müasir etnik simasını müəyyənləşdi» (M. İ. Artamonov. «История хазар», 132-ci səh.).

XI əsrin 30-cu illərindən Zaqafqaziyaya səlcuqlar sülaləsinin başçılığı altında oğuzların kütləvi köçümü başladı ki, bunun nəticəsində Kartlidə də türk əhalisi xeyli artdı. N. N. Şengeliya yazır ki, «səlcuqlar müntəzəm olaraq Gürcüstana girir və mühüm strateji və inzibati tuturdular. Türk qövmələrinin Gürcüstan ərazisində kütləvi oturaqlaşması prosesi baş verdi. Yağma məqsədi ilə gələn səlcuqlar daha geri qayıtmırdılar» və «bütün gürcü ərazisinin türkləşməsi qorxusu yaranmışdı» (Н.Н.Шенгелия.

«Селджуки и Грузия а IX веке». Tbilisi, 1968, 396, 399-cu səh.) Təsadufi deyil ki, o dövr gürcü tarixçilərinə Gürcüstan iki adla bəlli idi: Kartveloba (hərফ: Gürcüoba) və Didi Türkova (Böyük Türküstan)." Bütün Şərqi və qismən Qərbi Gürcüstan «Didi Türkoba»ya daxil idi. Gürcüstanın bu ərazisində türk etnosu artıq IV-VI əsrlərdən mövcud idi, çünki Kartlidə oturmuş savir və başqa hunlardan savayı Gürcüstana Prisk Paniyskinin (V əsr) və VIII əsr gürcü tarixçisi, «Texovreba Vaxtanqi Qorqasalnisa» («Vaxtanq Qorqasalin tarixi») əsərinin müəllifi Cuanşerin xatırladıqları sarıoğur və onoğurlar gəlmişdilər. Ağafi (536-582) yazır ki, «Onoğris» Qərbi Gürcüstanda (Kolxidada) etnotoponimdir (xalq adından düzəlmiş yer adı): «bu yer öz adını qədimdə alıb, o vaxt ki, çox güman ki, onoğur adlanan hunlar elə bu yerdə kolxlarla vuruşub məğlub olmuş,¹² bu adı abidə və döyüş qəniməti kimi yadellilər vermişlər».

V-VI əsrlərdə Gürcüstanda hunların (onoğurlar, sarıoğurlar, savirlər və b.), VII-VIII əsrlərdən isə Kartli və Albaniyanın başqa türk qəbilələri ilə birgə 765-ci ildə Gürcüstanda ərəblərə qarşı vuruşmuş xəzərlər və qıpçaqların, daha sonra oğuzların oturaqlaşdığını, XII yüzilliyin başlanğıcından isə buraya 225 min Şimali Qafqaz qıpçağının (mənbədə: 40.000 ev) köçüb gəldiyi nəzərə alınsa onda aydın olar ki, XI-XII əsrlərdə Kartlidə türk-dilli əhali üstünlük təşkil edirdi.

Gürcüstanın türk əhalisi Azərbaycan və Şimali Qafqaz qövmələri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Təsadufi deyil ki, elə Şərqi Gürcüstan ərazisində Azərbaycan dilinin bu gün də yaşayan ləhcə və şivələri yaranmışdır. Şərqi Gürcüstanda oğuz və qıpçaq qəbilələrinin oturaqlaşmasını bu zonanın Təkəli (Marneul r-nu), Muğanlı (Dmanis, Bolinis və Marneul rayonları), saatlı (Dmanis r-nu), Ağqullar, Kəpənəkçi, Ulaşlı, Çanaxçı, Borçalı (Marpeul r-nu) və b. etnotoponimlər də göstərir.¹³

II FƏSİL

ALBANİYA // ARANDA DİL VƏZİYYƏTİ, YAZI, ƏDƏBİYYAT

§ 1. Albaniyalıların dili və yazısı haqqında

Türklərin köklü albanlarla siyasi, mədəni, iqtisadi və başqa əlaqələri, sözsüz ki, onların dillərində də əksini tapıb. Doğrudur, türk dilinin VII yüzilliyəcən alban dilinə güclü təsirindən danışmaq çətindir, çünki albanlar IV əsrin başlanğıcında xaçpərəstliyi qəbul etdilər.¹ V yüzilliyin ilk çərəyində isə (özü də bu ən əsasıdır) əski udi dili əsasında alban yazısı yarandı.²

V-VIII yüzilliklər, mütəxəssislərin göstərdiyi, alban yazısı, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gur inkişaf çağları idi.

... İndiyədək lazımı diqqət yetirilməmiş çox vacib bir tarixi - dilçilik amilini xüsusi göstərmək gərəkdir. Bu, türklər arasında xaçpərəstliyin yayılması, albanların İncili savirlərin dilinə çevirməsidir.

Musa Utili bildirir ki, Albaniyanı tutmaq tapşırılmış knyaz Tovəl təxminən 443-445-ci illərdə Uti vilayətinə gəldi və özünün «müqəddəs döyüşkənlik» alayı ilə xaçpərəstliyi qəbul etdi. Bu, ciddi tarixi iş oldu, çünki 50 ildən sonra artıq savirlərin arxiyepiskopu vardı. «Alban tarixi»nin erkən müəlliflərindən biri xəbər verir ki, I kitabın XIX fəslində təsvir olunmuş hadisələr haqqında ona «hunn yepiskosapeti İunan» danışmışdır.

VI yüzilliyin başlanğıcında Suriya tarixçisi verir ki, 520-ci ildə alban yepiskopu Kardost üç ruhani ilə hunnsavirlərin yanına getdi. Onlar savirlər üçün yazı yaratdılar, İncili onların dilinə çevirdilər və aralarında xaçpərəstliyi yaydılar [...çoxunu xaçladılar və hunlardan (bəzilərini) oxutdular, orada hunn dilində yazı buraxdılar»].

Bu məlumatları qeyd edən M. İ. Artamonov göstərir ki, «Kardost özü Arranın, yəni indiki Sovet Azərbaycanı ərazisinin, yepiskopu idi, oradan da hunların yanına gəlmişdi. Kardostun məqsədi hər şeydən öncə əsir xaçpərəstlərə qulluq etmək idi». Bizcə, M. İ. Artamonov Arai yepiskopunun əvəzsiz əməyini çox aşağı salır. Əgər Kardostun məqsədi tək-cə əsir xaçpərəstlərə qulluqla qurtarırdısa, onda o, savirlər üçün əlifba yaratmaz, İncili

onların dilinə çevirməz və xaçpərəstliyi onların arasında yaymazdı. Müəllif nəzərə almır ki, «bu və ya başqa dilin yeni yazısını meydana gətirmək sadəcə «hərifyaratma» deyil, bu, hər şeydən qabaq, verilən dilin fonemlərinin ayrılmasını və fonetika kimi dilin quruluşunu da incəliklə bilməyi tələb edən böyük və mürəkkəb prosesdir». Bu o deməkdir ki, Kardost və şagirdləri savirlərin dilinə mükəmməl yiyələnməli idilər.

Qafqaz türkləri arasında xaçpərəstliyin yayılması və albanların savirlərin dilində yazı yaratması yalnız tarixi yox, həm də böyük dilçilik hadisəsi idi. Bu göstərir ki, həmin çağlarda albanlarla türklər arasında təkcə hərbi, siyasi, mədəni və b. əlaqələr deyil, sonrakı əsrlərdə də sürən sıx etnodil bağları vardı. İlkən qaynaqlardan bəllidir ki, V--IX əsrlərlə Şərqi Qafqazda türklər arasında xaçpərəstliyi həmişə albanlar yayıb. Musa Utili bildirir ki, xəzər, yəni savir başçısı Alp İlitverin (Eltəbərin) xahişi ilə yepiskop İsrail 632-ci illə «knyazın və bütün xalqın onun nitqini eşitmək istədiyi» cənubi Dağıstana gedib. Onda yepiskop onlara «ilahi kitablar»dan öyüdlər oxumağa başlayıb. Güman etmək olar ki, bu öyüdləri o, Kardostun savirlərin dilinə çevirdiyi həmin İncildən oxumuşdur. Bu, birincisi, ondan görünür ki, İsrailin nitqini yalnız savir əyanları deyil, bütün xalq dinləmişlər; ikincisi, İsrail xaçpərəstliyəqədərki dinlərin nümayəndələri ilə - ovsunçu, cadugər, şaman və b. çoxgünlük bəhsləşmələr aparmışdır ki, bunun üçün onların dilini bilmək gərəkdi. Çünki onlar heç cür xaçpərəstlərin dillərini bilməzdilər. Buradan aydınlaşır ki, Kardost da, İsrail də, başqa alban yepiskopları da türklər arasında xaçpərəstliyi türk dilində (savirlərin dilində) yayırdılar. Özü də bu o vaxtdı ki, türklər Zaqaqaziyanın bütün rayonlarına geniş nüfuz etmiş və onların dili VII əsrin sonuna yaxın başqa qonşu xalqlarla ünsiyyət dilinə çevrilməyə başlamışdı.³

* * *

Alban yazısının yaranma tarixi albanşünaslıqda bir nömrəli problemdir. Buna əsas səbəblərdən biri odur ki, hələ elmə alban əlifbasındakı yazılı abidələr, xüsusən əlyazmalar bəlli deyil, mövcud epigrafik abidələr isə həddən artıq yarımçıq və qüsurludur. Bundan başqa, XIV və XV yüzilliklərə aid həmin əlifbanın tapılmış siyahısında hərflərin adı ermənicə yazılmışdır ki, bu da alban

hərflərinin istər fonematix əhəmiyyətini, istərsə də sırasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik törədir. Nəhayət, ən başlıcası, əsasında alban əlifbasının yarandığı dilin fonetik və leksik tərkibi, qrammatik quruluşu haqqında ilkin qaynaqlarda, demək olar ki, heç bir məlumat verilmir.

Buna görə də, təbiidir ki, alban yazısı haqqında elmdə ən müxtəlif, bəzən hətta bir-birinə zidd fikir və gümanlar mövcuddur. Bəziləri düşünür ki, alban əlifbasını V əsrin birinci çərçivində erməni maarifçisi və erməni əlifbasını düzəldən Mesrop Maştos tərtib edib, başqaları isə albanlarda ümumiyyətlə, əlifbanın olduğuna inanmırdılar. Məsələn, N. Akinyan Maştosu alban əlifbasının tərtibçisi sayanların hamısına etiraz edərək yazır ki, o, “xaçpərəst alban xalqı üçün heç vaxt əlifba yaratmamışdır” [N. Akinyan. Müq. Maştos vapidet (ermənicə). Vyana, 1949, 145-146, 315-318-ci səh.] və qədim müəlliflərin Maştosun albanlar üçün əlifba düzəltməsi haqqında məlumatları alanlara aiddir. Bu vaxt o, bir filoloq kimi diqqət yetirib ki, alanların dili İran dilləri ailəsinə daxildir⁴ və onda başqa İran dillərində olduğu 52-56 səs-fonem yoxdu ki, bunları vermək üçün 52 əlifba tərtib etmək lazım gələydi. Qafqaz albanlarında belə əlifbanın V əsrin başlanğıcında mövcud olmasına L. M. Melikset - Bek də şübhə ilə yanaşır. O yazır «52 işarəlik əlifba Yaxın Şərqdə yazının o inkişaf səviyyəsində ümumiyyətlə ağılasığmaz idi.

Elə ona görə də bu əlifbanın həqiqətən albanlara mənsubluğu, özü də IV-V əsrlərə, yaxud bu dövrə yaxın bir vaxta aidliyi bizdə şübhə doğurur».

Alban yazısının dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bəzi həvəskarcasına rəylər də söylənmişdir. K. V. Trever bütünlüklə yeni mülahizə irəli sürür.* O, qeyd edir ki, Koryunun əsərinin Venetsiyadakı 1854-cü il nəşrində belə sətirlər var ki, Maştos gələrək «albanların ölkəsində onların əlifbasını təzələdi, elmi biliklərin dirçəlişinə kömək etdi». O sonra yazır: «Erməni ədəbiyyatı tarixçisi: «M. Abeğyan əlyazmanın bu redaksiyasında dövrlərin mürəkkəbliyini, öyrəşilməmiş sözlərin işlədilməsini və nitqin düzgün olmadığını qeyd edir və Koryunun kitabından

* Г. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. Издательство АН СССР. М.-Л., 1959.

seçmələrlə Musa Xorendinin «Ermənistan tarixi»ndən götürülmüş (Koryunun əsərindəkinin yerinə) məlumatların birləşdirilməsi yolu ilə tərtib olunmuş yeni redaksiyanın hələ orta əsrlərdə meydana çıxmasını bununla aydınlaşdırır. Bu redaksiya «Yalançı Koryun» adı ilə məşhurdur» [K. V. Trever M. Abeğyanın «Qədim erməni ədəbiyyatı kitabının (Yerevan, 1948, I cild) 140-cı səhifəsini nəzərdə tutur]. Elə bu ikinci redaksiyadan da bizim günlərdə araşdırıcılar daha çox istifadə edirlər, halbuki albanların mədəniyyət tarixi üçün köhnə redaksiyadan çox mühüm məlumatlar (məsələn, Mesrop Maştosun albanlar ölkəsində «onların əlifbasını təzələdi» göstərişini) əldə etmək olar. Həmin fikri inkişaf etdirərək K. V. Trever bu nəticəyə gəlir: «Beləliklə, V əsrin başlanğıcında Albaniyada artıq hansısa bir köhnə əlifba vardı ki, onu Maştos «təzələdi».

Deyilənlərlə bağlı olaraq IV yüzillik antik müəlliflərin alban hakimlərinin göndərdiyi məktublar haqqında iki məlumatı böyük maraq doğurur; eramızdan qabaq I əsrdə -65-ci ildə romalıların danışıqlar vaxtı alban şahı Oroys Pompeyə məktub (epistulae) göndərərək, sülhün bərpa olunmasını xahiş edir, bizim eranın III yüzilliyində isə albanlar I Şapurun Valerian üzərində qələbəsi haqqında məktubunu qəbul etməyib «Roma rəhbərlərinə yazdılar (scripserunt)».

Əgər, K. V. Treverin də şübhələndiyi kimi, bu, antik müəlliflərin ədəbi üsulu deyilsə onda, görünür, həmin məktublar ya yunan, ya da fars dilində yazılmışdı, çünki V-VII yüzilliklər erməni qaynaqlarına görə, bu dillər erməni şahlarının (yaqın ki, alban şahlarının da) saraylarında V əsrdə rəsmi yazı dilləri idi.

Çox geniş yayılmış belə bir fikir də var ki, alban əlifbası qarqar dili, yaxud qədim udi dilinin qarqar dialekti⁵ əsasında tərtib olunmuşdur. Bu fikri Albaniyanın tarix və yazısının görkəmli araşdırıcıları söyləmişlər. Bu zaman onlar Mesropun Albaniyaya albanlar üçün əlifba yaratmaqdan ötrü məxsusi gəldiyini bildiren Musa Xorendinin məlumatlarına söykənirlər. Mesrop burada ölkənin şahı Ərsvalen və arxiyepiskop İyeremi ilə görüşmüşdü. Onlar hörmətli qonaqla danışmaq və onun gəlişinin məqsədini öyrənmək üçün sünik vilayətindən bacarıqlı tərcüməçi Beniamini çağırmışdılar. Mesrop onun və Albaniyanın yepiskopu Ananianın yardımı ilə «boğaz səsləri ilə bol, rabitəsiz, kobud, əzik-üzük qarqar

dili yazı işarələri tərtib etdi» [Movses Xorenatsi. История Армении (ermənicə). Tiflis, 1913, III kitab, 54-cü fəsil].

Qabağa qaçaraq göstərək ki, Musa Xorenlinin məlumatı alban əlifbasının alban dili əsasında yarandığını yazan Koryunun (Mesrop Maştosun şagirdi) və onun ardıcıllarının alban əlifbasının qarqar dili əsasında yaradılması fikrini heç kəs təkrarlamayıb. Hətta onun məlumatlarından geniş istifadə edən Stepan Taronlu (XI əsr) belə erməni, alban və gürcü yazılarının yaranma tarixindsöz açarkən Koryuna və Lazar Parplıya istinad edir.

S. T. Yeremyandan sonra K. V. Trever də yazır: «Qarqarlar Musa Xorenlidə Aranın nəsilləri içərisində xatırlansa, biz onların alban birliyi tərkibində ən qədim (utilərlə birgə) və daha görkəmli qəbilələrdən biri olduğunu güman edə bilərik.

Bəlli olduğu kimi, V yüzillikdə Mesrop Maştos alban əlifbasını yaradaraq onun əsasında alban dilinin qarqar ləhcəsini qoydu...» (K. V. Trever. Adı çəkilən əsəri, 49-cu, səh.).

Beləliklə:

a) əgər qarqar dili alban - Aran dilinin ləhcəsi, yaxud şivəsidirsə, deməli, o, uti dilinə aiddir. (Q. A. Klimovun fikrincə, tarixi ənənəyə görə, Mesrop «Maştosun və ağvan əməkdaşlarının yazısını yaratdıqları «qarqar dili» ya əski udi dilinin, ya da udi dilinə yaxın qohum dillərdən birinin ləhcələrindən idi». Əgər uti dili Uti vilayətinin danışıq dili (bəlkə də klassik Albaniyanın qəbilələrarası ünsiyyət vasitəsi) idisə, onda hamının işlətdiyi dilin yox, dar bir ərazidə yayılmış dialektin əsasında yazı yaratmağın nə mənası vardı? Halbuki, S. T. Yeremyanın göstərdiyi kimi, dəqiq bəlli deyil ki, «alban dilinə qarqar ləhcəsi nə qədər uyğun gəlib».

b) S. T. Yeremyan və K. V. Treverin özlərinin də sitat gətirdikləri kimi, Musa Xorenli qarqar dili (gargaracyos ləruin) haqqında yazıb, alban-uti dilinin ləhcə, yaxud şivəsi haqqında yox; v) nəhayət, hansı qarqar dili, yaxud ləhcəsindən söz gedə bilər ki, Albaniyada nə bir erməni müəllifi, nə VI yüzillik Suriya xronikaçısı Zaxariya Ritor, nə Bizans, nə gürcü, nə də ki, lap fars və ərəb müəllifləri onu xatırlatmırlar? Hətta VII yüzillikdə Albaniyanın, xüsusən qarqarların yaşaya biləcəyi Paytakaran və Uti vilayətlərinin, demək olar ki, bütün vilayətlərini, dairələrini, iri yer adlarını, qövmələrini sadalayan erməni «Coğrafiya»sının müəllifi heç bir dəfə də qarqar, və Qarqar düzünü yada salmır. Əsərdə «Balasakan daş»

(Balasakan düzü) xatırlanır. Axı, erməni «Coğrafiya»sının müəllifi və Musa Xorenli, demək olar ki, çağdaş idilər.

Belə olanda Musa Xorenli hansı qarqarlardan və qarqar dilindən danışır? Bu sorğuya cavabı VII əsrin sonu - VIII əsr «Alban tarixi»ndə tapırıq. Onun müəllifi I kitabın 27-ci fəslində yazır ki, Maştos Qüdsdən 425-430-cu illərdə qayıdaraq Çul qapılarından keçib Şimali Qafqaza qarqarların, kamiçiklərin və kefalasların yanına getdi ki, onları burada hələ Strabon xatırlamışdı¹.

Onları «xaçpərəst» məzhəbinə döndərib, çoxdan bilib unudduqları Allaha pərəstişin qaydasını öyrətdi. Bütün bunları bir daha unutmasınlar deyərək Maştos onlar üçün yazı yaratdı ki, İncillə və başqa xaçpərəst ədəbiyyatla ana dilində tanış olsunlar. Alban tarixçisi bunu birbaşa göstərir: «Vəhşi dağ qəbilələri arasında kamil vaiz və əshabə olaraq o, onları öz dillərində yazı ilə tanış etdi», yəni onların dilləri üçün yazı düzəltdi.

Elə buna görə alban tarixçisi qarqarları albanların əfsanəvi ulu atası Aranın nəsilələri sırasına salmır, daha doğrusu, onları Albaniyanın köklü sakinləri saymır və göstərir ki, «deyirlər, onun (yəni Aranın - Q. V.) uşaqlarından Uti və Qardman knyazlıqlarının xalqları törədi (II kitab, IV fəsil).

Göstərək ki, Qarqar // Karkar toponimi Qafqazda, eləcə də Kiçik və Orta Asiyada geniş yayılmışdı. Hələ Homer «İliada»da İdi dağında Qarqar zirvəsinin və Dardanel boğazından azca aralıdakı Qarqar şəhərinin adlarını çəkir; Albaniyanın toponimiyasının geniş əks olunduğu X yüzillik fars qaynağı «Hüdudul-aləm»də kimaklara məxsus Qarqar vilayətindən danışılır; V. V. Bartold əski türk qaynaqlarında Qazaxıstanda İli çayı vadisində Karkar // Qarqar çayının adını və Yeddiçayda Karkar toponimini qeydə alınmışdır; keçmişdə Türkmənistanda iki Qarqar hidronimi, Gürcüstanda Qarqar hidronim və oronimi vardı; nəhayət, Şimali Qafqazda – qədimdə qarqarların yaşadığı yerdə D. D. Paqriyev Qarqar çayının, Qarqar // Karkar təpəsinin, Qarqar - meydan və b. adlarını qeyd etmişdir. Bu baxımdan «Alvan tarixi»nin II kitabının III fəslə qəribə görünür, çünki onda Musa Utilinin I kitabda alban yazısı haqqında

¹ Strabon Metrodor Skepsiliyə (b. e. q. II əsr) və Gipsikarta (b. e. q. I əsr) əsaslanaraq bildirir ki, «amazonkalar Qafqaz dağlarının Kervaney adlandırılan hissələrinin şimal yamaclarında qarqarların qonşuluğunda yaşayırlar». Qarqarlar haqqında ətraflı məlumat üçün Y. İ. Krupnovun «Şimali Qafqazın qədim tarixi» əsərinə baxılsın (M., 1960, 70-72-ci səh.).

məlumatlarının ziddinə olaraq Mesropun Albaniyada «boğaz səsləri ilə zəngin, kobud, vəhşi və işlənməmiş qarqar dilinin yazısını» düzəltməsi haqqında Musa Xorenlinin məlumatları təkrar olunur. Musa Xorenlinin «Ermənistan tarixi» əsərinin III kitabında (54, 60, 61, 67-ci fəsilələr) abzaslarla götürərək «Alvan tarixi»nə bu fəslə (II kitabın III fəslini) artıran redaktorlar ona fikir verməyiblər ki, Musa Utilli qarqarları Albaniya hüduqlarından dışarıda, məhz Şimali Qafqazda xatırlayır və bildirir ki, Maştos onların yanına alban əlifbası artıq hazır olandan sonra gedib diqqət yetirməyən bəzi tədqiqatçılar alban əlifbasının qarqar dili əsasında yarandığı haqqında öz mülahizələrini təsdiqləmək üçün Musa Xorenli ilə yanaşı, «Alvan tarixi»nin bu qondarma fəslini nümunə gətirirlər ki, onun da həm abzasları arasında, həm də özü ilə kitab arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Bəzən bu həyatda alban əlifbasının qədim udi dili əsasında yarandığı haqqında mövcud fikri danmaq xatirinə edilir.

Qafqaz Albaniyasının tarixi, xüsusən alban yazısı haqqında araşdırmalar, eləcə də ilkin qaynaqların bu məsələlərə dair məlumatları V-VIII yüzilliklərdə, albanların «Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcülərlə və ermənilərlə eyni səviyyədə fəal iştirak etdiyi» (A. Q. Şanidze) bir vaxtda yazı və ədəbiyyatlarının varlığını hər yolda danmağa çalışan araşdırıcıların fikirlərini bütünlüklə rədd edir.

Koryunun məlumatlarından aydın olur ki, V yüzilliyin ilk çərçivəsində, 406-418-ci illər arasında – erməni çarı Vramşapuxun (418-ci ildə ölmüşdür), katalikos Saakin, iber çarları Bakurun, sonra yenidən taxta çıxmış Ərdüxün və ölkənin yepiskopu Moiseyin, alban çarı Ərsvalenin və ölkənin arxiyepiskopu İyereminin, nəhayət, Bizans imperatoru kiçik Feodosinin, Attikanın patriarxi, şərqçi Romanın stratedatı Anatolinin çağlarında ermənilər, albanlar və iberlər üçün yazı yaradıldı.

Koryunun 451-ci ildən gec olmayaraq yazılmış «Maştosun həyatı» əsərini mütəxəssislər Zaqafqaziya xalqlarının əlifbalarının yaranması tarixi üzrə ilk və başlıca qaynaq sayırlar.

Koryun bildirir ki, onun müəllimi Maştos Qərbi Ermənistanda (Hunhajaстанum), Konstantinopolda olanda «onun yanına Beniamin adında bir alvan keşişi gəldi. O, (Maştos) onu sorğu-suala tutub alvan dilinin vəhşi sözlərini öyrənib... [alvanlar üçün] əlifba yaratdı». Sonra Maştos Qərbi Ermənistandan

Albaniyaya gəldi, Beniaminin tələffüz etdiyi alban dili səsləri əsasında düzəltdiyi əlifbanı da özü ilə götürdü. Burada o, İyeremi adlanan müqəddəs alvan arxiyepiskopu (yepiskoposapet) ilə, eləcə də onların şahı Ərsvalenlə və bütün əyanlarla görüşdü, arxiyepiskop və şah bu yazını qəbul etməyə razılaşdılar... [və] İyeremi gecikdirmədən ilahi kitabların tərcüməsinə girişdi, onların köməyi ilə Alvan ölkəsinin adamları o saat peyğəmbərləri, əshabələri tanıdılar, İncili mənimsədilər...».

Stepan Taronlu, Stepan Orbelian, Kirakos Gəncəli Böyük Vardan və XI-XV əsrlərin başqa erməni müəllifləri Koryunun məlumatlarını təkrar edərək yazmışlar ki. Mesrop Maştos alban əlifbasını alban dili əsasında düzəltdi. Bu baxımdan Musa Utilinin və VIII yüzilliyin sonu erməni tarixçisi Levondun (bəzən yanlış olaraq «Gevond» yazılır) məlumatları olduqca maraqlıdır.

Musa Utili, görünür, onun vaxtında çiçəklənmə dövründə olan alban yazısının tərtibi tarixinə ayrıca diqqət yetirməyib: «Alban tarixi»nin I kitabının 3-cü fəslində o, yazıçı olan Yafəs xalqlarının İppolit siyahısına albanları da artırır, həmin kitabın 27-ci fəslində isə ötəri olaraq qeyd edir ki, «keçmişdəki varedətlərdən biri müqəddəs ruhun neməti ilə üç xalq: ermənilər, alvanlar və iverlər üçün əlifba yaratdı», bir az aşağıda isə onun adını Maştos göstərir.

Levondun «Xəlifələrin tarixi»ndə əmvi xəlifəsi Ömər⁶ Bizans imperatoru III Lev İsavrın⁷ 717-720-ci illərdə yazılmış məktubları sitat gətirilir. Sonuncunun cavab məktubunda yazılıb: «...elə həmin kitab - İncil bütün dillərdə sağ-salamat durur. ...Bir çox dillər haqqında susuram, bəzilərinin adını çəkirməm, birincisi, bizim yunan dili; ikincisi Roma dili; ...onuncusu erməni dili; onbirincisi iver dili; onikincisi, alvan dili...» (Levond. История Халифов. СПб, 1862, 44-cü səh.). Bu tarixi sənəd III Lev İsavrın və Levondun (yoxsa o bu siyahıya alban dilini əlavə edə bilməzdi) vaxtında alban dilində yazının olduğuna tutarlı sübutdur və başlıcası, Levondan hələ 300 il qabaq Koryunun xəbər verdiyi kimi, İncil alban dilinə tərcümə edilmişdi.

Deyilənlərə Stepanos süniklinin (VIII əsr) onun vaxtında alban dilinin mövcudluğu haqqında məlumatını da (...jev gtani jalovagojn i parsic, aluanic jev i sneac lezuin...) əlavə etsək onda şübhə qalmaz ki, alban yazısı V əsrdə, Koryunun bildirdiyi kimi, məhz alban dili əsasında yaradılıb. Maraqsız olmaz ki, VI yüzillik

Suriya xronikaçısı Zaxariya Ritor erməni, gürcü və sünik dilləri ilə yanaşı, «Aran (yəni alban) dili» sözü də işlədir.

Yazılı qaynaqlardan, ilk növbədə «Alban tarixi»dən ayılın olur ki, alban dövləti, eyni vaxtda alban yazısı üçün VIII yüzillik nəhs oldu, çünki knyaz Şero və arvadı Sparame arasında hakimiyyət çarpışması, eləcə də diofizit və monofizitlər arasındakı kəskin mübarizə və ən başlıcası, əməvi xilafətinə qarşı albanların üsyanı (bu haqda xəlifə Əbdülməlikin erməni katolikosu İlya Ərçəşliyə* məktubunda aydınca danışılır) düzəlməz faciələr doğurdu. Üsyanı xilafətin cəza qoşunları amansızlıqla yatırdılar, üsyanı başlayanlardan biri - xalkedonçu katolikos Nerses Bakur cəzalandırıldı və alban katalikosunun kitabxanasındakı bütün kitablar, əlyazmalar, eyni zamanda alban diofizit kilsələrinin kitab xəzinələri və arxivlərindəki əlyazmalar da məhv edildi ki, bu haqda, göründüyü kimi, hadisələrin şahidi olan alban tarixçisi «Alban tarixi» əsərinin III kitabına yanlış olaraq salınmış VI-VII fəsillərində geniş danışır.

XIX yüzilliyin əvvəlindən alban yazılarının mümkün ola biləcək qalıqlarını üzə çıxarmaq üçün gərgin axtarışlar başlandı. 1837-ci ildə Y. Bore Fransa Akademiyasına özünün məlumatında xəbər verdi ki, o, Eçmiədzində bir əlyazmada alban əlifbasını tapıb. Ancaq göstərilən əlyazmanın vardapet Qriqori tərəfindən 1701-ci ildə çürülmüş surətini 1842-ci ildə Tovm Korqanovdan alan M. Brosse göstərdi ki, «surət doğrudursa, onda bu, erməni əlifbasını çox, ya az dəqiqliklə yamsılamadır». 1886-cı ildə N. Karamyansın dərc etdirdiyi xəbərdə bildirilirdi ki, o, Berlinin kayzer kitabxanasında 1535-ci ildə yazılmış 21 hərfdən ibarət alban

* «Alban tarixi»nin məlumatlarından aydınlaşır ki, erməni katolikosu İlya Ərçəşli diofizitçiliyin fəal əleyhdarlarından idi. II kitabın 48-ci fəslində Musa Utili yazır: «Albaniyaya yollanıb «quldan» yazmayan İlya ağanın Yeritso monastrınla düşüncəsiz hərəkətləri ucundan onlar da «ruhani ata» yazmağı dayandırdılar. Bu mübahisələrə görə «albanlar ermənilərdən özlərinə döndülər ki, heç kəsin hakimiyyəti altında olmasınlar». Bütün bunlar elə albanların xilafətə qarşı üsyanı arəfəsinə düşdüyündən İlya fürsətdən istifadə etdi və Əbdülməliki Albaniyaya qarşı daha da qızıqdırdı. Ona görə də adama çox qəribə gəlir ki, A. Ş. Mnatsakanyan VIII əsr katolikosunun hərəkətlərini hansı yolla olursa olsun, doğrultmağa çalışır və ona günahsız müqəssir kimi bəraət qazandıрмаğa cəhd edir. Axı, məktubuna görə xəlifə ona (katolikos) minnətdarlığını bildirir və «Sənə lütf edib sadiq qulumu çoxsaylı qoşunla yanına göndərdim. Qulumuz sənin yanına Partavda hökmümüzü yerinə yetirəcək...».

əlifbasını üzə çıxarıb. Aleksandrın romanından ibarət bu əlyazmanın qırağında çəpinə yazılıb: «gir Avuanic» (alban yazısı). A. Q. Şanidze bu əlifba ilə bağlı yazdı: «Bənzər hərflər müəyyən sapıntılarla da olsa başqa əlyazmalarda da (məsələn, bir müalicə kitabında) var, ancaq xüsusi ədəbiyyat göstərildiyi kimi, bütün bunlar alban yox, müəmmalı məqsədlər üçün istifadə olunan erməni yazısıdır,... burada da gizli yazı üçün əl gəzdirilmiş və uyğunlaşdırılmış erməni yazısıdır». Deyilən eynilə hələ Y. Borenin aşkar etdiyi XVIII əsr erməni əlyazmasından (Eçm. № 3124). Ayse ayuanic ajbubenn» («bu, alban əlifbasıdır») adlandırılan əlifbaya da aiddir.

Alban yazısının öyrənilməsi tarixi əslində İlya Abuladzenin 1937-ci ilin sentyabrında Yerevan «Matenadan»ının Eçmiədzin fondunda (Eçm. № 7117) alban əlifbasını üzə çıxarmasından başlanır... 52 baş hərfdən ibarət həmin alban əlifbasını A. Q. Şanidze ayrıca öyrənib.

A. Q. Şanidzenin ardınca alban əlifbasının həmin nüsxəsi R. A. Acaryan və J. Dümezil kimi görkəmli dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrildi. Onların hər ikisi sübut etdi ki, bu, əsl alban əlifbasıdır.

1948-1952-ci illərdə Mingəçevir SES tikintisində torpaq işləri görülən yerdə Azərbaycan arxeoloqlarına tarixi 2 və 3 №-li Mingəçevir yaşayış məskənləri qatlarının ümumi stratigrafiyası əsasında müəyyənləşdirilən alban epigrafiq abidələrinin çox da olmayan qrupunu, eləcə də V-VII əsrlərə aid pulları tapmaq nəsb oldu. Bunun ardınca 1953-cü ildə ABŞ-da alban əlifbasının XVI əsrin 80-ci illərinə aid başqa nüsxəsi üzə çıxarıldı. Hərflərin cızılmasına görə o, 7117 №-li əlyazmadakı nüsxədən seçilmir; iki nüsxə arasındakı ayrılıqlar, A. Kurdian və A. Q. Şanidzenin göstərdikləri kimi, bir neçə hərfin adlarındadır (müq. et: b-t, zarl-zavl, irb-iob, şak-çak və s.)

Albanşünaslığın ən görkəmli nailiyyəti 1970-ci ilin sentyabrında Dağıstan MSSR-in Levaşın rayonunun Yuxarı Labko kəndi yaxınlığında kiçik daş lövhədəki alban əlifbasının tapılması oldu (X. Arslanbəyov. «Olduqca yüksək qiymətli tapıntı». - «Советски Дагестан» ж, 1971, № 3). Alban əlifbasının 44 hərfi uzunluğu 10 sm, eni 6 sm qalınlığı 1 sm olan yumşaq əhəngdaşından hazırlanan lövhənin hər iki üzündə cızılıb. Bu əlifbanın qabaqlar tapılmış nüsxələrlə müqayisəsindən aydın olur

ki, lövhədə 10 işarə - hərf yoxdur, XV və XVI əsrlərin nüsxələrinə lövhədəki iki işarə düşməyib. Lövhədəki bütün qalan işarələrin cızılışı əlyazmalardan bəlli olan əlifba nüsxələrindəki işarələrdə olduğunun eynidir. Hətta lövhənin 25 hərf olan bir üzündəki və 19 işarə olan o biri üzünün ilk iki sətirindəki hərflərin sırası belə adı çəkilən nüsxələrdəki kimidir. Bunlar oxunuşu heç bir şübhə doğurmayan 20-52-ci işarələrdir.*

Lövhədə hərflərin adlarının yoxluğundan bu nəticəyə gəlmək olar ki, o, alban yazısının hələ təcrübi işlədildiyi və buna görə də hərflərin adlarını xüsusi göstərməyə ehtiyac duyulmadığı dövrdə düzəldilib. O, albanlarda V-VIII əsrlərdə yayılma dairəsinə cənub-qərbi Dağıstanın mühüm hissəsinin də daxil olduğu fonetik yazının varlığını bir daha sübut etdi.

Yuxarı Labko kəndi çevrələrində qazıntılar zamanı içərisindən daş əlifbanın da tapıldığı materialları Dağıstan arxeoloqları III-VII əsrlərə aid edirlər. Deməli, əlifbanı da V-VII əsrlərə aid etmək mümkündür.

Elm aləmində xüsusi maraq doğuran cəhət alban əlifbasında hərflərin sayıdır, çünki bu, qədim və ilkin orta əsrlər dünyasında 52 hərfdən ibarət bircə fonetik əlifba idi. Axı, əslində o vaxtkı əlifbaların ən böyüyündə 35-40 hərf olurdu (erməni əlifbasında 36, gürcü əlifbasında 37 və b.), ona görə də bəzi araşdırıcılar alban əlifbasına hətta şübhə ilə yanaşırdılar.

Alban yazısının son onilliklərdə öyrənilməsi şübhə yeri qoymadı ki, həmin alban əlifbası tarixcə məhz erməni nə gürcü əlifbaları tərtib edilən vaxta düşür, buna görə də qabağa qaçaraq göstərməliyik ki, bu, V yüzillik alban paleoqraflarının ilkin orta əsrlər dünya paleoqrafiyasında böyük nailiyyəti idi. Təəssüf ki, məsələnin yönünə indiyədək lazımi diqqət yetirilməyib.

«Şəkkak»lara cavab olaraq deyə bilərik ki, Foma Mesoplunun (XV əsr) məktəbindən 7117 №-li dərsliyi tərtib edənlər, A. Q. Şanidze, J. Dümezil və Q. Voroşilin xüsusi araşdırmalarının göstərdiyi kimi, ayrı-ayrı işarələrin cızılışını, hərflərin adlarını təhrif etsələr də topladıqları 8 əlifbaya, o sirdən alban əlifbasına da, bir hərf belə artırmayıblar. Bu həm də ona görə

* Bu əlifbanın haqqında Q.Voroşilin "Alban əlifbasının yeni tapılmış nüsxəsi haqqında" məqaləsinə baxılsın («Советская туркология» ж, 1971, № 2, 130-135-ci səh).

doğrudur ki, birincisi, 7117 №-li dərslikdəki və A. Kurdiannın kolleksiyasındakı nüsxələrdə işarələrin cızılışı daş əlifbadakı ilə eynidir; ikincisi, bu əlifbaların 30-dan çox hərfi öz əksini alban yazılarında tapıb.

Xüsusi araşdırma göstərir ki, alban əlifbası da erməni və gürcü əlifbaları kimi orijinaldır. Onda erməni dilində olmayan özünəməxsus samitlər və fonemlər üçün hərfələr vardır. Dağlıq Qafqazın dillərindən birini bilməyən adamın bu fonemləri eşitməklə qavraması çətindir. Ona görə də, A. Q. Pərixanyanın düzgün göstərdiyi kimi, belə şəraitdə Mesrop Maştos alban yazısının birbaşa ixtiraçısı ola bilməzdi, çünki «bu və ya başqa dilə qul edən yeni yazının yaradılmasını «hərfdüzəltmə» adlandırmaq olmaz; bu, verilən dilin fonemlərini seçə bilməyi və dilin istər fonetikasını, istərsə də quruluşunu incəliklə bilməyi tələb edən böyük və mürəkkəb prosesdir. Maştos isə nə gürcü, nə alban dillərini bilirdi və Maştosun orada, yerlərdə bu dillərin səs tərkibi haqqında məlumatlar toplaması haqqında Koryunun çox da böyük əhəmiyyət vermək gərək deyil, belə ki, o cür topladığı məlumatları belə iş üçün heç vəchlə adekvat saymaq olmaz. Koryunda və Musi Xorenlidə Maştosun cəlb etdiyi adamlar - Xorenlinin «erməni və yunan dilləri tərcüməçisi» kimi səciyyələndirdiyi gürcü Calay (jalay) və alban Veniamin bu baxımdan daha real və mühümdürlər». ...Maştosun göstərilən əlifbaların tərqibində məsləhətçi kimi iştirakı qərəzli tarixçilərin ona müəllif adı yapmaları üçün tamamilə bəs etdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, 1948-1952-ci 3. №-li Mingəçevir yaşayış məskənlərindən yeddi alban yazısı tapılıb. Başlıca olaraq gil əşyalar üzərindəki bu yazıların işarələri ilk baxışda cızılışına görə əlifbanın nüsxələrindəkindən seçilirdi. Ancaq əlifba işarələri ilə bu yazıların işarələrinin müqayisəli öyrənilməsi onların cızılışı arasında kəskin ayrıntılar olmadığını göstərdi. Doğrudur, gözlənilmədiyi kimi, əlifba işarələrinin aşağı və yuxarı ucları, eləcə də ayrı-ayrı çıxıntıları uzadılıb. Bu, bir çox səbəbdən ola bilər; birincisi, əlifba göstəriş (ustav) yazısıdır və ondakı hərflər xəttatlıq nümunəsidir. Əgər əlifba işarələrini da az və ya çox dərəcədə dəqiq cızmaq olsa da onları çiy gilin üstündə dəqiq vermək heç cür mümkün deyil. Yazan çay gil -şamdan üzərində işarələri cızır və qələminin təzyiqi altında gil genişlənir, bişiriləndə isə quruyur və kiçik çatlar yaranır. Buna görə də daş altlıqdakı

işarələrin çoxu əlifba işarələrinkinə daha uyğun gəlir, şamdanların işarələri isə cızılışca pinti alınmış. Bundan çıxış edərək A. Q. Şanidze güman edib ki, daş lövhədəki və şamdanlardakı yazılar müxtəlif üslublardadır.

Gürcü və ermənilərdə olduğu kimi albanlarda da yəqin ki, müxtəlif, xüsusən ermənilərin “boloragir”, və “yerkatagir” və gürcülərin «asomtavruli», «xusuri», «nuxxaxusuri» və b. uyğun gələn dairəvi yazı və qısa, aydın yazı üslubları olub. Ancaq son illərin araşdırmaları göstərmiş ki, mövcud alban yazıları üslubca yox, üstündə alban əlifbasının işarələri cızılmış əşyalara görə fərqlənir. Əlifba nüsxələrinin araşdırılması, xüsusən hərflərin fonetik mənasının dəqiqləşdirilməsi mövcud xırda-para yazıların açılıb oxunmasına müəyyən yardım etdi.

Biz müəyyənləşdirmişik ki, alban epigrafiyasının bütün korpusu 34-45 yazı invariantına malik (onlardan 30-unun alban əlifbası nüsxələrində dəqiq uyarları var) 193 işarədən ibarətdir.

Yazıların açılıb oxunması nəticəsində bunlar aydınlaşıb. 1) Üç yazı (1, 3 №-li şamdanlar və 1, 3 №-li saxsı qırıqları) adlıq və yönlük hallardakı I şəxs əvəzliyi ilə (zu «mən», «mənə») başlanır; məsələn: zu kicke «mən dəyərsiz» (hərflər: «mən kiçik»); zu vaəba (ka) 1...a «mən (mənə) möminə».

2) Dördkünc lövhədəki böyük yazıda oxunur: jg cucna xosro (u) «jq ilində Xosrovun». Q. A. Klimovun fikrincə, burada «jq» rəqəmlərin hərflə ifadəsidir və «23» bildirir, yəni «23-cü ilində Xosrovun». Nəzərə alsaq ki, sözlərin ardınca «Hobini [jepi] skaposin bi» [«yepiskop Hobinin etdiyi (yəni «qurduğu»)»] gəlir, alimin dediyinə inanmalıyıq.

3) 5 hərfdən ibarət kiçik yazıda «Manas» şəxs adı, o birində isə «zu Jonoka» («mən Jonoka») sözləri oxunur. Beləliklə, alban yazılarında Musa Utilinin “Alvan tarixi” əsərində də xatırlanan Xosrov (Ənuşirvan, yaxud Pərviz), Manas (yəqin ki, Qəbələ yepiskopu, 487-510-cu illərdə ağalığ etmiş alban şahı III Vaçaqanın dostu) kimi tarixi şəxslərin adları çəkilir.

...Q. A. Klimovun və bizim açılıb oxuduğumuz yazı mətn göstərir ki, alban yazılarının statistik quruluşu udi dili quruluşuna çox yaxındır, ancaq eyni zamanda ən yaxın qohum dillərinə uyğun göstəricilərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Deyilənə əsaslanıb qeyd edə bilərəm ki, alban yazılarında «b» 16, «v» isə vurut 2 dəfə işlənib.

Bundan başqa, alban ədəbi dilinin qədim udi dili ilə eyniliyini sübut edən⁹ digər tarixi-dilçilik tutaqları da var. VII-VIII yüzilliklər erməni və gürcü qaynaqlarına görə, qədim alban təqviminin bəlli nüsxələrində bir sıra ayların adı udi dilindəkilərə uyğun gəlir. Deyilənə «Alban tarixi»nin I və II kitablarındakı çalaq «meşə», xunçik «bacıcığaz», eniba «xain, məkrli», aşnut «avara» tavnut «güccüz» və s). udi sözlərini də^{*} artırmaq olar.

Alban əlifbasındakı bir sıra hərflərin adının, vaxtilə A. Q. Şanidzenin göstərdiyi kimi, udi dilində real mənası vardır: zoq «zoğ», kat «qətrə, damçı» zəil «vəl-vələ», so «bir, yalnız», un «sən», şa «çay qumu, qayır», çav «şan, şöhrət», «parıltı», ça «yun ip, ciyə», aq «armud» və b.¹⁰ Bu ona görə xüsusi maraq doğurur ki, Finikiya, rus (Kirillitsa) və b. əlifbalarda da bəzi hərflərin adlarının həmin dillərdə real mənası vardır.

Nəhayət, Qutqaşen – Şəki - Balakən - Kaxeti zonasında (yəni Qərbi Albaniyada) udi dili faktları ilə izah oluna bilən alban toponimləri qalıb, bunlar -ix, -t-ix, -q-ix, -ax cəmlilik (yəni topluluq) şəkilçiləri, eləcə də xe «su, çay» sözü ilə mürəkkəbləşən toponimlərdir. Bura Masex (<"*Macixe «ağ çay»), katex (<* Katxe «azsulu çay», Kurmux (quyular, dayaz dərələr), Mamrux, Katrux, Muxax, Xanux (indiki Qanıx «bolsulu çay» - xan «su» + ix cəmlilik şəkl.)...

Yuxarıda gətirilən misallardan və başqa çoxlu taxixi-dilçilik faktlarından çıxış edərək güman etmək olar ki, antik Albaniyada, çox ehtimal ki, bütün dilcə və səsə yaxın alban-udi qəbilələri üçün vahid dil vardı ki, onun qədim udi dili olduğunu indi böyük ehtimalla demək olar.¹¹ Köklü albanların bütün dialekt ayrılıqları vaxtı bu dil özünəməxsus dialektlərarası Köklü rolunu oynamışdı. Bu dildə ümumalban bayramları və pərəstiş rasimləri, o sıradan adı indiyədək yalnız udi dilində saxlanıb qalan baş Allah Ayın şərəfinə ümumalban qurbanvermə mərasimi aparılırdı. Allahın udicə adı – Masix - daşlaşmış sinif göstəricisi bi, - sözün əsası xas □ xaş (ay, işıq) və - ix cəmlilik şəkilçisindən ibarətdir. * Dövlət-inzibati

* Bu haqda geniş məlumat üçün Q. Voroşilin "Alban tarixi"ndə udi sözləri məqaləsinə baxılsın (Azərbaycan SSR EA Xəbərləri; ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, № 1, 53-60-cı səh.).

* bu haqda geniş məlumat almaq üçün Q. Voroşilin "Albanıyanın "dilləri" haqqında Strabonun məlumatlarına dair bəzi qeydlər" məqaləsinə baxılsın (Azərbaycan SSR EA, Xəbərləri; tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1972, «№ 3, 153-156-cı səh).

quruluşun çoxsaylı institutlarının fəaliyyəti, o vaxta görə çox güclü ordunun idarəsi (Strabonun yazdığına görə, b. E. q. I əsrin 60-70-ci illərində albanlar 60 min piyadanı, 22 min süvarini silahlandırmışdılar, özü də əhəmənlilərin dövründən müharibədə zireh örtülmüş atlardan istifadə edirdilər - bax: Strabon, göstərilən əsəri; XI kitab, IV, 1-5; XI kitab, XIV 9), bu ortağ dildə aparılırdı. Həmin dil sonrakı əsrlərdə də qafqazdilli albanlar üçün ümumxalq dili oldu, V yüzilliyin başlanğıcında isə onun əsasında alban yazısı yaradıldı.

Bundan başqa, onu da ayrıca göstərmək gərəkdir ki, erməni tarixçiliyi ənənəsində udilər həmişə albanlarla eyniləşdirilib, özü də bu ənənə son əsrlərdək sürüb. Məsələn, XVII əsr erməni tarixçisi Zəkəriyyə Kanakertsi 1625-ci ildə Qarabağdakı kəndli üsyanının I Mıxlubaba ayamalı udi haqqında yazır: «İndi udi adlandırılan alvan qəbiləsindən (kursiv bizimdir - Q. V.) bir adam alban şəhəri Qandzakdan alban katolikosunun taxt-tacı yerləşən müqəddəs Qandzasar monastrına yollandı».

...Nəhayət, udilər özlərini həmişə alban sayıblar. I Pyotra 1724-1725-ci illərdəki məktublarında özləri haqqında yazıblar ki, onlar albandırlar, mil, utilər-udilərdir, IV yüzilliyin birinci çərçəyində Maarifçi Qriqorisin günlərində xaçpərəstliyi qəbul ediblər. Yeri gəlmişkən, udi dilinin XIX əsrin 20-ci illərindən qabaq tərtib edilmiş ilk qrammatikası da «Alban dili qrammatikasının başlanğıc əsasları» adlanır...¹²

* * *

[Albaniyada təxminən bu dövrlərdə başqa bir əlifba da fəaliyyət göstərirdi]. İlkin orta əsrin yazılı qaynaqları VI yüzilliyin ilk çərçəyində Aran (yəni Azərbaycan) yepiskopu Kardostun Şimali Azərbaycan və cənub-şərqi Dağıstan hunları üçün yaratdığı türk əlifbasının mövcudluğundan xəbər verir. Bu fakt bir sıra tarixçilərin əsərlərində xatırlansa da ona dilçilər indiyədək lazımı diqqət yetirməmişlər. Doğrudur. A. M. Şerbak, sonra A. N. Kononov bu məlumatı toxunublar: sonuncu göstərir: “Zaxariya Mitilenli, yaxud Zaxariya Ritor - Suriya xronikasının (b. e. VI əsrinin ortası) tərtibçisi yazmışdır: “İyirmi il, yaxud daha irəli bundan qabaq hunların onların dilində yazısı çıxdı”. İstisna olunmur ki, burada söhbət türk yazısından, ya da hun birliyinə əhəmiyyətli tərkib hissə

ilə daxil olan türklərin yazılarından gedir. Xronika tərtibçisinin məlumat mənbələri “hun hüdudlarında olmuş şəxslərin xəbərləri» idi... N. V. Piqulevskaya yazırdı ki, bütünlüklə mümkündür ki, hun türk yazısı... Soğda-manixey, yaxud Soğda yazısı olsun».

N. V. Piqulevskayanın fikrincə, VI yüzilliyin 60-cı illərinə aid «Xronika» kompilyativ (özü heç nəyi araşdırmadan başqalarının əsərlərindən istifadə etməklə düzəldilmiş - red.) əsərdir: onda Zaxariya Ritorun «Tarix»ində verilən 436-491-ci illər hadisələrini əhatə edən məlumatlar təkrarlanır. Özü də xronika müəllifinin həmin yazını aralı Kardostun yaratmasını təsdiqləməsi, əlbəttə, təsadüfi deyildi, belə ki, o, XII kitabı (7-ci fəsil) Zaqafqaziya və Dağıstan ərazisinin təsvirindən başlayıb. Zaxariya (Zəkəriyyə) bildirir ki, o vaxt (V-VI yüzilliklərdə) Aran (yəni Qafqaz Albaniyası) özünün ayrıca hakimi (müəllifdə: «malkon», yəni məlik) və dili olan müstəqil ölkə idi; Aranın şimal qurtaracağında (yəni Şimali Şirvandan Dərbəndəcən) «hun hüdudlarındakı Xəzər qapılarına və dənizindək çatan və uzanan, [özünün] dili olan torpaq - Bazqun» vilayəti yerləşirdi. Dərbənd (müəllifdə: Xəzər) qapıları ağzında, Dağıstanın Xəzər sahilində o çağlarda türklər: hunlar, bulğarlar, aqxəzərlər, savirlər, onoğurlar, barsillər, xəzərlər və b. yaşayırdılar. Xəzər tarixinin araşdırıcısı M. İ. Artamonov göstərir ki, bu türklər Zaqafqaziya xalqlarının nəinki yaxın qonşuları idilər, həm də Azərbaycan xalqının mənşəyində iştirak etmişlər.*

Xronika müəllifi xəbər verir ki, Aran yepiskopu Kardost hunlar üçün yazı düzəltdi və «İncil»i onların dilinə çevirdi. Xronikaçı bu məmatları öz vətəndaşları İohan və Tomasdan alıb; onlar 503-cü ildə Bizans -İran müharibəsində iştirak etmiş və Sasani şahənşahı I Kavat (488-531-ci illər) Amid şəhərini mühasirə edəndə əsir düşmüşlər. Kavat bizanslı əsirləri Qafqaza hunların yanına göndərdi; İohan və Tomas burada Kardostla, onun köməkçiləri ilə görüşdülər, sonuncular “əsirlərlə danışdılar, çoxunu xaçladılar və hunlardan çoxunu öyrətdilər. Onlar (Kardost və onun köməkçiləri - Q. V.) orada yeddi il qaldılar və hun dilində yazı buraxdılar». On dörd ildən sonra Kardost Arana qayıtdı, ancaq onu orada «kərpicdən kilsə tikdirən Makar adlı erməni yepiskopu» əvəz etdi.

* М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, 17, 132-сi səh.

Xronikanın bu məlumatlarını şərh edən N. V. Piqulevskaya göstərir ki, qaynaqda «Xəzər darvazaları altında Dərbənd keçidi nəzərdə tutulur», ona görə də «Kardost və Makarın əlaqə saxladıkları hunların hun-savirlər olduğunu güman etməyə əsas çoxdur». Onun fikrini VIII əsr erməni tarixçisi Levondun məlumatları da təsdiq edir; o yazır ki, VIII əsrin 70-ci illərində Ermənistanın ərəb canişini Otman (Osman) qoşunlarını «Alvan ölkəsində, Xəzər qapılarının -Darbant adlandırılan şəhərin (kursiv bizimdir - Q. V.), hun və xəzər qoşunlarına qarşı ucaldılmış qala və dayağın önündə» topladı. Nəhayət, N. V. Piqulevskaya Kardostun əlifbanı düzəltməsi tarixini də dəqiqləşdirir; onun fikrincə, bu, 544-cü ildə olub, çünki Kardost hunların yanına 537-ci ildə, yəni bizanslıların əsir edilməsindən 34 il sonra getmişdi. Ancaq «M. İ. Artamonov başqa tarix göstərir. «...Kardost hunların ölkəsinə 515-ci ildən tez olmayaraq gəlib, buranı 529-cu ildə tərk edib, «yazı» isə 520-ci ilə yaxın buraxılmışdı. 34 rəqəmini əsirlərin hunların yanında Kardost gələncəən yaşadıkları illərin sayı kimi yox, əsirliyin ümumi müddəti kimi başa düşmək gərəkdir. 537-ci ildə onlar azadlığa çıxdılar». Sonra: «Kardostun özü Aranın, yəni müasir Sovet Azərbaycanının yepiskopu idi; oradan da hunların yanına getmişdi» (M. İ. Artamonov. Göstərilən əsəri, 93-cü səh.). Adama elə gəlir ki, hər şey aydındır, ancaq elə bu andan başlayaraq P. V. Piqulevskaya özünə olduğu kimi öz qaynağına qarşı da çıxır. O yazır: «Tərcümənin («İncil»in tərcüməsi - Q. V.) dilinə gəldikdə heç bir şübhə yoxdur - bu, hun dilidir, işlədilmiş yazı, işarələr haqqında isə yalnız gümanlar söyləmək olar». Bu gümanların mahiyyəti: «hunlar öz irəliyə hərəkətlərində Soğdalıların yaşadığı vilayətlərə (Zərəfşan vadisində! - Q. V.) gəldilər; onlar burada yazının həmin növü ilə tanış ola bilərdilər. Başqa tərəfdən, Arandan gələn Kardost arilərin yaşadığı və ola bilsin ki, İran ləhcələrindən birində danışılan vilayətdən idi, belə olduqda onun «Soğda yazısı ilə tanışlığı təəccüblü görünür».*

Ancaq bu belədirmi? Birincisi, əgər V-VI yüzilliklərdə Aranla qonşu olan hunlar Soğda yazısı ilə tanış idilərsə, onda onlara çətin ki, yeni yazı, özü də hələ Aran yepiskopunun düzəltdiyi yazı lazım olardı; ikincisi, VI yüzilliyin 30-40-cı illərində albanların

* Н. В. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М., - Л., 1941, 87-сй сәһ.

(aranlıların) özlərinin V əsrin ilk çərçivəsində yaratdığı orijinal fonetik alban əlifbasının çiçəklənmə çağı idi. N. V. Piqulevskaya, şübhəsiz, məşhur qafqazşünas akademik A. Q. Şanidzenin Qafqaz albanlarının (yəni aranlıların) yazısının tarixinə dair araşdırmaları ilə tanış idi; akademikin fikrincə: «Alban yazısının çiçəklənmə dövrü albanların Qafqazın bütün siyasi və mədəni həyat gürcülərlə və ermənilərlə bir səviyyədə fəal iştirak etdikləri 5-7-ci yüzilliklərdir». «Aran öz dili ilə» xronikasının xəbərini şərh elən N. V. Piqulevskaya eləcə göstərir ki, «bizim müəllif bununla demək istəyir ki, Aranda onların adını çəkdiyi başqa xalqların heç birinin dilinə bənzəməyən xüsusi dil vardı». Deməli, aranlılar - albanlar İran dillərindən birində danışan arilər də deyildilər, Alban yazısının araşdırılması və açılıb oxunması təsdiq edir ki, Aranın dövlət dili hansısa bir İran dili olmayıb. Bu o deməkdir ki, Soqda yazısının mövcudluğunu bilməyini güman etmədiyimiz Kardost (Aranın yepiskopu!), görünür ki, hunlar üçün Zaqafqaziya, xüsusən alban yazısına bənzər əlifba tərtib edib.

Bu məsələni öyrənən araşdırıcılar həm də aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

1. Aranlıların və hunların etnomədəni əlaqələri V əsrdən gec olmayaraq yaranıb, sonralar isə müntəzəm olub ki, bu haqda Bizans, Suriya, erməni, gürcü, eləcə də Aran - M. İ. Artamonovun «Xəzər tarixi üzrə ən gözəl qaynaq» adlandırdığı «Alvan tarixi» - mənbələri danışır. Aranlıların və hunların sıx etnomədəni və etnodil əl haqqında «Alvan tarixi»ndə başqa qaynaqların da təsdiqlədiyi bir sıra dəyərli məlumatlar var. Belə ki, «Alvan tarixi»nin birinci kitabının müəllifi bildirir ki, XIX fəsilə haqqında xəbər verdiyi hadisəni ona “həmişə ədalətlə danışan və bu əhvalatı öz gözü ilə görə” hun arxiyepiskopu İunan söyləyib; hun yepiskopunun söylədiyi elə V əsrə aiddir. Həmin kitabın XXIX fəslində müəllif hunların 442/445-ci illərdə Albaniyaya basqınından söz açıb yazır ki, onların şahı «hunların II ordudan ibarət bütün qoşununu topladı, Kür çayını keçdi, Uti vilayətini tutdu və düşərgəsini Xalxal şəhəri (indiki Qazax və Ağstafa arasında – Q. V.) yanında saldı», burada o, ordusunu iki yerə böldü, sərkərdələrini qoydu və onlara «Albaniyaya, Ermənistan və İveriyaya (yəni Şərqi Gürcüstana - Q. V.) yürüməyi» əmr etdi; onlardan Albaniyanı tutmaq tapşırılan birincisi otuz döyüşçü ilə birlikdə Uti vilayətində xaçpərəstliyi qəbul

etdi nə öz hun adını yunan-xaçpərəst adına dəyişdi, «çünki onu o vaxtdan «Teofil» (Allahsevən - Q. V.) adlandırdılar».

«Alvan tarixi» müəllifinin V yüzilliyə aid olan bu iki məlumatı çox şey haqqında danışır: çilblər (79-cu ildə həlak olmuş Böyük Plinidə - silvi) vilayəti yaxınlığında, yəni indiki Azərbaycan Respublikası Zaqatala rayonunun şimal-qərbində baş verən hadisələri məhz hun arxiyepiskopu İunan xronikaçıya danışır; V yüzilliyin 40-cı illərində hunlar hun knyazının və onun döyüşçülərinin xaçpərəstliyi qəbul etdiyi Aran (alban) vilayəti Utini döyüş yerlərinin mərkəzi seçməklə bütün Zaqafqaziya hücuma keçdilər. O vaxt (447-448-ci illərdə) hunların bir bölümü -onoğurlar (yəni onoquzlar), V əsr Bizans tarixçisi Prisk Panilinin bildirdiyinə görə, Gürcüstana yürüş etdilər və Kolxidaya çatdılar; VI əsr Bizans tarixçisi Ağafi Mirinli (532-582) yazır ki, Kolxidadakı Onoğris oykonimi onun vaxtında etnotoponim (xalq adından düzəlmiş yer adı - red.) idi; çünki «bu yer öz adını qədimdə, o vaxt alıb ki, çox güman ki, onoqur adlanan hunlar elə bu yerdə kolxlarla vuruşub sınıblar və bu adı aləmdə və döyüş qəniməti kimi yerlilər veriblər». «Alvan tarixi»nin ikinci kitabının müəllifi bu onoğurları hun (o)ğurlar adlandırır. O, yazır ki, «erməni il-saymasına 120 il və bəd Qazkərtin (II Yəzdəgird – 438-457) taxta çıxmasına 20 il qalmış, yəni təxminən V yüzilliyin 20-30-cu illərində Sünik vilayətində (indiki Ermənistan SSR-də Zəngəzur -Sisian) sünik knyazlığının ağası Babikin yanına Hunstandan daimi yaşamaq üçün «tanınmış nəsilədən Qor və Qazan adlı iki qardaş böyük qanunla» gəldi. «Babək püşk atdı: böyük qardaş Qora Xut kəndi, kiçik Qazana isə gözəl Şağat düşdü».* («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının qəhrəmanı Qazanın adı 600 ildən sonra da görülür!).

«Alvan tarixi», başqa Zaqafqaziya və Bizans mənbələrinin məlumatlarından bildiyimizə görə, ...hunn-savirlərlə və onoğur/hunuğurlarla (məhz Naxçıvan – Ermənistan ərazisində) qonşuluqda həmin dövrdə hunn-kəngərlər də yaşayırdılar ki, VI yüzillik Suriya müəllifi I Mar Abanın yazdığı kimi, 542-ci ildə onlarla Xosrov Ənuşirvanın (531-579) fars qoşunları vuruşmuşdular. N. V. Pıqulevskaya qeyd edir ki, Sasani qoşunları «hun qəbilələrindən biri olan kəngərlərlə (kangarayə) müharibə»

* Bu məskənlərin ikisi də (Xut və Şağat) bugünədək həmin adlarla Ermənistan SSR-in Sisian rayonunda mövcuddur.

apardılar. Bir az qabaq - 484-cü ildə, V əsr erməni tarixçisi Lazar Parplının deməsinə görə, Kür çayı vadisində, «Kəngərlər vilayətində Kəngər dağı altında) aranlıların, ermənilərin və gürcülərin birləşmiş ordusu yerləşdirilmişdi». Demədi, V yüzilliyin ikinci yarısında Zaqafqaziyada «Kəngərdağ», «Kəngərli» və b. tipli türk etnotoponimləri yaranmışdı ki, onlar bugünədək Ermənistan SSR-in Qukasyan rayonu və Naxçıvan MR ərazisində qalmaqdadır.

İlkin qaynaqların məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, VI əsrin ortasında Araz türklərin sayı xeyli artmışdı ki, bu, Sasaniləri bərk narahat edirdi və 562-ci ildə Xosrov Ənuşirvan Aranın şimalında hunn-savirlərlə müharibəyə başladı. VI əsr Bizans tarixçisi Menandr bildirir ki, Ənuşirvan çox böyük çətinliklə qalib gəldi; on min (görünür, ailə) saviri Kürlə Araz arasındakı torpaqlarda yerləşdirdi; onun deməsinə görə, 576-cı ildə «Bizans qoşunları Albaniyaya girib burada savirlərlə üzləşdilər və itaətdə qalmaqlarını təmin etmək üçün onlardan girov adamlar götürdülər».

Belə güman etmək olar ki, araklılar // albanların türk - hunlarla bu cür sıx və müntəzəm etnodil və etnomədəni bağlılığına görə elə yaxşı şərait yarandı ki, məhz aranlılar hunlar arasında xaçpərəstliyi yaydılar, onlar üçün yazı yaratdılar. Bu deyilənləri konkret faktlarla möhkəmləndirək.

a) 626-cı ildən hunlar xəzər və türklərlə (sonuncuları O. Pritsak və A. N. Kononov oğuz sayırlar) birgə Arana (Albaniyaya) yürüşə başladılar. Bu vaxt «şimal şahının (yəni xəzər xaqanının - Q. V.) canişini Ceb(ğ)u xakan - onun şahlığında ikinci adam» «knyaz hakimiyyəti şərafinə Şad adlandırılan» «özünün qartal balası (yəni oğlu -Q. V.) Şadla» orduya komandanlıq edirdi. Bu yürüş (531-ci ilədək davam etdi. Dövləti xilas etmək üçün Aran katolikosu (dövlətin başçısı da o idi), «dahi və müdrük» Viro Aranın hunn mülkü olduğunu isbat edən Şadı ələ keçirməyi qət etdi; o deyirdi ki, atam bu «üç ölkəni - Alvaniya, Çul və Lbiniyanı əbədi yiyəliyə» götürüb. Viro qiymətli hədiyyələr hazırladı və «təhfələri onların adlarına görə bölüşdü, üstlərində yazılar yazdı və möhürlədi». Çox güman ki, bu yazılar məşhur hunn əlifbasında yazılmışdı ki, onlar hansı hədiyyənin kimə çatacağını ayırd edə bilsinlər. Buna görə düşünmək olar ki, Viro yurddaşı - yepiskop Kardosun hunlar üçün düzəldiyi əlifbadan yararlanmışdı.

b) VII yüzilliyin 60-cı illərində hunların «Türküstanda xəzər xanı qarşısında çoxlu cəsur igidliklər etmiş» başçısı (eltəbər)

Alp («Alvan tarixi»ndə: Alp İletver) Arana növbəti yürüş etməyi qərara aldı. Onun məqsədi ərəb xəlifəsinin də, Bizans imperatorunun da hesablaşdığı məşhur Aran şahı Cavanşirlə müqavilə bağlamaq idi. «Alvan tarixi»nin müəllifi bu haqda aşağıdakını yazır: «Türküstan şahı ondan sülh və sevgi istəyirdi və hədiyyə olaraq ona seçmə atlar, qul və kənzilər, sürünən heyvanların dərilərini göndərdi». Alp və Cavanşir «qarşılıqlı nifaqı dayandırmaq və ürək dostluğunu bərqərar etmək üçün» müqavilə bağladılar. Beləliklə, hunların eltəbəri Alp özünün müstəqilliyini qüvvətləndirdi və Aranda qəti olaraq kök salmaq üçün xaçpərəstliyi qəbul etməyi qərara aldı. Bu məqsədlə 682-ci ildə iki məşhur adamı - Avçı Tarxan və Zerteçin Xursanı (yəni Xursan torpağının şahzadəsini) məktubla Aran və Ermənistanı göndərdi. Aran katolikosluğu hunların yanına onların tanıdığı İsraili yepiskop göndərməyi qərarlaşdırdı. Maraqlıdır ki, İsrail də hunların yanına bir vaxtlar Kardostun getdiyi həmin dağ yolu ilə yollanmışdı.

«Alvan tarixi»ndə Alpin, göründüyü kimi, ermənicə də, albanca da olmayan, hansı başqa dildə yazılmış məktublarının surətləri var. İsrail hunlara «müqəddəs kitablar»dan vəzlər oxumuşdu, özü də onun dinləyiciləri təkcə əyanlar yox, bütün hunlar idi. Yepiskop xaçpərəstliyəqədərki dinlərin nümayəndələri (cadugərlər, şamanlar, ovsunçular və çöpçülər - türkəçarələrlə) çoxgünlük disputlar keçirirdi. Bunun üçün hunların dilini bilmək kifayət idi; moizələri isə İsrail, görünür, Kardostun hunlar üçün çevirdiyi “İncil”dən oxuyurdu.

Yuxarıda gətirilən bütün faktlar nəticə çıxarmağa əsas verir ki, ilkin orta əsrlər alban – Aran din və mədəniyyət xadimləri türk-hunlar arasında xaçpərəstliyi yaymaqdan ötrü savir-xəzər birliyi türk dillərinin biridə onlar üçün yazı yaratmışdılar.

Qafqaz türkləri arasında xaçpərəstliyin yayılması və aranlıların (azərbaycanlıların) VI əsrin başlanğıcında onlar üçün yazı yaratması¹³ yalnız tarixi və dilçilik yox, həm də siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik idi. Beləliklə, Albaniya // Aranın avtoxtonları ilə Zaqafqaziya və şərq Qafqazın türkdilli əhalisi arasında o dövrdə təkcə hərbi, siyasi və iqtisadi deyil, eləcə də sonralar da inkişaf edən sıx etnodil əlaqələri vardı.

2. «Alvan tarixi»ndəki türk sözləri, eləcə də Zaqafqaziyanın V-X yüzilliklər yazılı abidələrində qeydə alınan türkiizmlər Qafqazın şimal-şərqindəki savir-xəzər birliyi dillərinin j-, ç-/c-, d-, c-, z-/z-

dialektlərini əhatə etdiklərini deməyə imkan verir. Çünki «Alvan tarixi»ndə (başqa VII-X əsrlər Zaqafqaziya mənbələrində olduğu kimi) cebğu (yabğu yerinə) «xaqan müəvini», tidun «hunn və xəzərlərdə yüksək zabıt çini», zer (<ser) tegin (jer tegin yerinə) «təkin, şahzadə, vilayətin, ölkənin canişini» və b. sözlərə rast gəlinir. Elə bu qaynaqdaca ağçı «ovçu», çöpçi «çöpçü, türkəçara», çataq «meşəlik», gogyar «ıldırım» (hərfən: göyyaran), elteber «başçı, rəhbər», tegin «təkin, şahzadə», taqxan «imtiyazlı əyan», şad «canişin», türkan «çapar, elçi», xap «xan», xagan «xaqan», tangri // tangrixan «tanrı, allah», alp «igid» kimi sözlər, onogur // hunogur, barsil, bulgar, xazar, hun etnonimləri (el-ulus adları), Avci, Alp, Qazan, Qonag, İltegin, Tangrixan şəxs adları, Türkestan (Xəzəristan haqqında), Honastan (hunnustan) toponimləri (yer-yurd adları) nə b. işlədilmişdir. Yenə iki fakt üzərində duraq.

a) Türkoqların fikrincə, V samiti [və h ilə yanaşı olaraq türk dillərində X əsrdən tez olmayaraq yaranmışdır. Ancaq «Alvan tarixi»ndə sözdüzəldici -çi şəkilçili «avçi» türk sözlünə, eləcə də yenə bu qaynaqdakı həmin şəkilçinin iştirak etdiyi çöpçi sözlünə rast gəlik. Özü də bu, təsadüf deyil, çünki VII yüzilliyin ortasında yazılmış «Erməni coğrafiyası»nda «savir» - (savirk) etnonimi dəqiq verilmişdir. (Burada söhbət - Türküstan, yəni Xəzəristan haqqında gedir).

b) Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, hunların başçısı Alp 682-ci ildə şahzadə Zertegin Xursanı baratla Ermənistanına göndərdi. Deməli, bu şahzadə (tegin) Xursan torpağının yiyəsi idi. «Xursan»a hələ V əsrdə Yeğişədə rast gəlinir. V. F. Minorski doğru olaraq onun Maskutun (Çuldan bir az aralı, Xəzər dənizinin sahilində) Lakz-lezqin ölkəsində olduğunu bildirir. Bizim üçün bu halda başlıcası odur ki, bu adsız şahzadənin tutulu «zer teqin // zir teqin» idi, «yer//yir tegin» (torpağın, ölkənin yiyəsi) yox. Bu o deməkdir ki, «Alvan tarixi»nin müəllifi savir-xəzər birliyi dillərinin z (dz?) - dialektlərindən olan türkiizmlərlə cabğu, tidun və b.) yanaşı z (dz?) – dialekt variantını da (zer - yer «yer») qeyd etmişdir. Bundan başqa, Məsudidə (X əsr) «bacnak» adlandırılmış peçeneq qəbilələrindən biri «Erməni coğrafiyası»nda «paçank» kimi yəni ç - dialektinin variantında göstərilib.

Adı çəkilən bütün dialektlərin izləri Azərbaycan dilində geniş təmsil olunub ki, bu, azərbaycanlıların savirlər, kəngərlər, xəzərlər, hunlar və b. ilə sıx əlaqələrinə sübutdur. N. Z. Hacıyeva və

B. A. Serebrennikov bu münasibətlə yazırlar: «Xəzərlər yerli əhali tərəfindən assimilyasiya edilərək və azərbaycanlıların babalarının türk dilini mənimsəyərək bu əhalinin dilinə öz dilinin bəzi xüsusiyyətlərini də aşılaya bildilər. Dillərin qovuşması burada o sadə səbəblə daha səmərəli ola bilərdi ki, bu halda əlaqədə bulunanlar doğma dillər idi. Beləliklə, bəzi Azərbaycan dialekt və şivələri xəzər dilinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini götürə bilərdi. Gerçəkdən də, Azərbaycan dilinin bir sıra şimal və şərq şivələrində elə cizgilərə rast gəlinir ki, onlar oğuz qrupu dillərinin tipik xüsusiyyətləri ilə heç cür uzlaşmır».* Məsələn, s-dialektinin izləri Şamaxı, Cəbrayıl, Naxçıvan, Ordubad və Şahbuz dialektlərində, s və dz- // z- dialektlərininki Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu dialekt və şivələrində üzə çıxır; Azərbaycan ədəbi dilində isə göstərilən dialektlərin sözlərinin qoşa şəkildə işlədilməsinə rast gəlirik (yur-sur - «yırmaq, çırmaq», gjiş-giçiş - «gicişmək». yumrux-dumrux «yumruq», gejim-geçim «gejim» dojdəğ-çajdağ «dovdaq», diş-çiş «diş» və b.). XI əsr Azərbaycan dastanı «Kitabi-Dədə Qorqud»da bir sıra qrpçaq dillərində də «qamışlıq sahə; bataqlıq» mənasında geniş yayılmış qədim türk saz sözü tez-tez işlənir. Bu söz müasir Azərbaycan dilində yoxdur, ancaq onun j-dialekt variantı jaz (Ağjazu, Qarajazu və b. toponimlərə bax) saxlanmışdır.

Göstərilən dialektlərin faktları Qafqazın toponimiyasında da geniş yayılıb. Qafqaz dağlarının ən yüksək zirvələrinə türk mənşəli adlar verilib. Belə ki, XI-XII yüzilliklər gürcü mənşələrində bu zirvələr «İlabuz», yəni «Yalbus // Yalbus» (türkcə yal + bus // buz-«buzlu yal»; gürcücə mxentavi «buzlu dağ» ilə müqayisə et; xep «buz, su» + tavi «dağ») və Kazbek (türkcə Kaz+bek «zirvə, yüksəklik» - «Kaz zirvəsi») (müq. et: pişpek // pişbek «beş zirvə»; piş «beş»+bek «zirvə, yüksəklik, baş» - Frunze şəhərinin köhnə adı). Yalbus ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikası ərazisində Şalbus dağı da var ki, onun adı ş- dialektinə aiddir, özü də burada qanunauyğunluq var; Qutqaşen rayonunda şongar dagu oronimi (dağ-təpə adı) və şongar butavy hidronimi (su, çayadı) var (Qaradağ rayonundakı şongar qəsəbəsi ilə müq. et). Şongar // şongur «şahin» sözünün dialekt variantıdır...

Göründüyü kimi, hunn - Azərbaycan etnodil əlaqələrinin yetərinə qədim tarixi vardır. Ona görə də Zaxariyanın (Zəkəriyyənin) aranlı (yəni azərbaycanlı) Kardostun hunlar üçün

yazı düzəltməsi haqqında məlumatı kifayət qədər inandırıcı səslənir. Həm də, M. İ. Artamonovun doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, «Türklərin - savir, xəzər, bolğar və b. Zaqafqaziyada, xüsusən aran Albaniyada məskənləri yəqin ki, onların bu ölkəyə ilk girişləri vaxtından mövcuddur. Sonralar onlara yeni türk qəbilələri də qoşuldular ki, bu da Azərbaycanın müasir etnik simasını müəyyənləşdirdi».¹⁴

§ 2. Ədəbiyyat

Qədim mənbələr Aran dövlətinin eramızın ilk əsrlərində daha çox gücləndiyini xəbər verir. Aran gücləndikcə ölkədə mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat da inkişaf edirdi. Bu inkişaf V-VII əsrlərdə¹ yüksək səviyyəyə çatdı. Bunun bir sıra tarixi səbəbləri vardı. Belə ki, atəşpərəstliyin yayılması ilə əlaqədar olaraq aranlılar təkcə “Avesta” ilə deyil, ümumiyyətlə, o dövrün yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı, incəsənəti və mədəniyyəti ilə tanış olmuşlar. Təhsil almaq üçün aranlı gənclər təkcə İranın və Türkiyənin şəhərlərinə yox, həm də Afinaya, Dəməşqə və qədim Asiyanın digər mədəniyyət mərkəzlərinə soxmağa göndərilirdi. Bütün bunlar isə ölkədə elmin, mədəniyyətin, memarlığın və ədəbiyyatın inkişafını sürətləndirmişdi.

VII əsrin ilk illərindən etibarən Aran bir çox dövlətlərin fasiləsiz qəsbkarlığına məruz qaldı. Sasani imperiyasının son böyük şahənşahı Xosrov Pərviz hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən dişini Arana qıcıdır. 603-cü ildə onun imperiyasına qarşı üsyan etdilər. Musa Qalakətli «Alvan tarixi» əsərində yazır ki, həmin üsyana dövrünün görkəmli dövlət xadimi, müdrik filosofu, mahir diplomatı, Varaz Qriqorun (Cavanşirin atası) yaxın dostu Viro başçılıq edirdi. Üsyanı qəddarcasına boğan Xosrov Aranın iki incisini girov apardı: bunlardan biri 570 il keçəndən sonra dahi Nizaminin ölməz «Xosrov və Şirin» poemasının baş qəhrəmanı olacaq Aran gözəli Şirin, digəri isə özünün hikmətli hekayələri ilə məşhur olan Viro idi. Lakin nə 603-cü il üsyanı, nə də Aranın Viro kimi görkəmli şəxslərinin cəhdləri ölkəni ona göz dikmiş iki nəhəngin əlindən xilas edə bildi. Belə ki, VII əsrin 2-ci yarısında cənub-qərbdən Bizans imperiyası və bütün qoca Şərqə meydan oxuyan ərəb xilafəti Azərbaycanı ələ keçirməkdə, bir növ, yarışdılar. İllər ötdükcə Bizans Zaqafqaziyadan, xüsusilə Azərbaycandan sıxışdıran xilafət müxtəlif

bəhanələrlə Arana qoşun göndərirdi. Aran dövləti yalnız igid sərkərdə Cavanşirin dövründə qüvvətlənir. 637-ci ilin iyununda ərəblər Sasanilərin paytaxtı Ktesifon (ərəblər ona Mədain deyirdi) şəhərini tutur, 642-ci ildə Sasani imperiyasına son qoyulur. Çox güman ki, bu döyüşdən sonra Ölü dənizin, Tiber gölü, Fərat və Dəclə çayları sahillərində, nəhayət, Mədaində və Nəhavənddə böyük qəhrəmanlıqlar göstərən Cavanşir 7 illik ağır döyüşlərdən sonra Arana qaşır və ölkənin iyini qoruyub saxlamaq üçün tədbirlər görür. Ölkəni xarici istiladan qorumaq üçün Cavanşir və bacarığından istifadə edir. VII əsrin 60-cı illərində o, Bizanzsla, Xəzər xaqanlığı və xilafətlə sülh bağlayır.

Beləliklə də, Aran VII əsrin 60-cı illərində həm xilafət, həm xaqanlıq, həm də Bizans imperiyası üçün təhlükəli bir qüvvəyə çevrilmişdi. Çünki ilk baxışda hər üç imperiyadan asılı olan Aran əslində müstəqil idi, o, ildən-ilə dirçəlib çiçəklənirdi. Musa yazır ki, ölkədə hər şey bol idi, aclıq çəkən yox idi, camaatın yeganə narahatlığı ölkəyə edilən basqınlar idi. Amma 60-cı illərdə bunların da sayı keyli azalmışdı. Çünki, Davdağın dili ilə desək, Cavanşir «yatırırdı qiyamını əsarətçi zalimlərin, elə ayıq-sayıqdı ki, yatarkən də oyaq idi».²

[Bu tarixi hadisələr ədəbiyyatın inkişafında da öz izini buraxmışdı. Məhz ədəbi prosesi izləmək baxımından bir qədər geriyyə dönüb hadisələrin axarı ilə yenidən mövzumuza qayıdaq].

III Vaçağanın ağılığı illərində Albaniyada xaçpərəstliyin yayılması başa çatdı və V yüzilliyin 80-ci illərində Aluen kanonu onu ölkədə rəsmi dövlət dini elan etdi. Elə bu hadisə ilə maarif şəbəkəsi genişləndi, xaçpərəst və dünyəvi ədəbiyyat inkişaf etdi, Hətta müxtəlif ədəbi məktəblər, xüsusən yunanpərəst məktəblər yarandı. VI-VII yüzilliklərdə Albaniyada artıq yetərincə zəngin orijinal və tərcümə ədəbiyyatı vardı ki, bu haqda «Alvan tarixi»ndə ayrı-ayrı məlumatlarla üzləşirik. Albaniyanın min illik tarixinə dair bu ensiklopedik əsərin I-II kitablarının müəllifi bildirir ki, 552-ci ildə «kilsələr və müqəddəs kitablar yandırıldı». A. Q. Şanidzeyə görə, müəllif «müqəddəs kitablar» dedikdə alban dilindəki kitabları nəzərdə tutur. A. Q. Şanidzenin gümanı erməni tarixçisi Kevondun bu məlumatı ilə təsdiqlənir ki, onun vaxtında (yəni VII əsrdə) hələ alban dilinə çevriliş İncil işlənirdi. Bundan başqa, 704-cü ildə katolikos Nerses Bakurun kitabxakasından götürülüb yandırıldı və Tərtər çayına atılan kitabların arasında da

yəqin ki, alban dilində əlyazma kitabları (həm tərcümə, həm də orijinal) olub. Buna ona görə inanıla bilər ki, «Alvan tarixi»nin II kitabının müəllifinin deməsincə, VI-VII yüzilliklərdə hekayə, ağılar, fəlsəfi risalələr yazılır, müxtəlif kafedral kilsələr və dövlət tikintilərində yazılar həkk olunur (1948-52-ci illərlə Mingəçevirdən tapılan yazılar buna sübutdur), yunan, fars, suriya və başqa dillərdən tərcümələr edilirdi. VII əsrdə, məsələn, katolikos Viro, şair Dəvdək, tarixçi Musa Kalankaytuklu (Utili), nəğmə musiqiləri bəstələmiş müəzzin David kimi bir çox görkəmli ədəbiyyat, elm və mədəniyyət xadimləri yaşayıb-yaradırdılar.

Musa Qalankaytuklunun yazdığından aydın olur ki, Viro tək-cə katolikos yox, həm də görkəmli dövlət xadimi, diplomat, şair, misilsiz natiq, filoloq olub. O, VII yüzilliyin başlanğıcında Albaniyada sasanilərə qarşı qaldırılmış üsyanın başçılarından biri idi, buna görə də İrana sürgün edilmişdi. 25 ildən sonra Albaniyaya qayıdan Viro hər şeydən başqa fars rəvayətlərini öz ana dilinə çevirməklə məşğul oldu. Bununla başqa «Alban tarixi»ndə birbaşa məlumat var: «...Böyük alban knyazlığının Viro adlı katolikosu - dahi və müdrik elmi məsələlərdə güclü bir kişi katib qələmi işlətməyi necə bacarırdısa o da şahlarla da, əyanlarla da məzmunlu nitqlər söyləyib ağıllı söhbətlər edəndə dildən o cür mahir idi. Bundan başqa, o, müdriklərin sözlərinə və onların kəlamlarına tən gələn geniş nitqlər söyləyəndə anlaşılıq dənizində sadə xalqı və müxtəlif zümrəli dəstəni öz şirinliyi ilə heyran qoyurdu.

Viro qızıla inci vuran tək öz ağzı ilə rəvayətlər düzüb qoşurdu, xüsusən ona görə ki, fars dilindən tərcümədə usta idi...»*

Təəssüf ki, Vironun** ədəbi irsindən, eləcə də bizə bəlli başqa alban yazıçılarının yaradıcılığından hələ heç nə əlimizdə yoxdur. Ancaq bir şey aydındır: VII əsr-VIII əsrin başlanğıcı alban ədəbiyyatı və yazısının zirvə dövrü idi.

Virodan sonra ən görkəmli şair Dəvdək idi.³

... 667-ci ildə xəlifə Müaviyə⁴ Cavanşiri Dəməşqə dəvət etdi. Bu dəvət Cavanşirin ürəyincə deyildi, çünki xəlifə Müaviyənin məqsədi ona aydın idi; ərəb Hökmdarı Aranı xilafətin tərkibinə daxil

* K. P. Patkanyan bu parçanı “fars dilinə” kimi yanlış tərcümə edib və elə alınıb ki, guya Viro fars rəvayətlərini fars dilinə çevirib.

** Viro haqqında geniş məlumat üçün bax: Z. M. Büniyatov. О деятельности католикоса Албании Виро (596-630). Сб. «Ближний с Средний Восток». М, - Л., 1962.

etmək istəyirdi. Musa yazır ki, Cavanşir Türkünstanın⁵ saysız-hesabsız ordusunu köməyə çağıra bilərdi, amma o bunu etmədi, Suriyaya xəlifənin hüzuruna getdi. Bu onların ikinci görüşü idi. Müaviyə Cavanşirlə sağ əli ilə görüşüb (xəlifə hamını özünün qulu hesab etdiyindən heç kəsə əl uzatmamış) ona xüsusi hörmət göstərir. Cavanşir Vətənə qayıdarkən Müaviyə ona nəhəng Hindistan fili, tutuquşu, kərgədan, cins ərəb atları (Musa yazır ki, bunlardan 52-ci Müaviyənin şəxsi atları idi), onun arvadı üçün bahalı şeylər bağışlamışdı. Musa yazır ki, bütün bunları o şəxsən görmüşdü. Bərdədə Cavanşirə məxsus saray parkında saxlanılan filə, kərgədana və tutuquşuya hamı heyrətlə baxırdı. Lakin Cavanşir sarayının bəzəyi təkcə bunlar deyildi, bura görkəmli alimlərin, filosofların, memarların, rəssamların və şairlərin məskəni idi. Musanın yazdığına görə, burada hətta musiqi bəstələyənlər var idi. Sentyabr ayının 6-cı gecəsi Cavanşirə sui-qəsd edildi. Bu faciəni ətraflı təsvir edən Musa Qalakətli yazır ki, yayı yaylaqlarda keçirmiş Cavanşir payız düşən kimi Bərdəyə, özünün möhtəşəm sarayına qayıtdı. Sentyabrın 5-dən 6-na keçən gecə sui-qəsdçilər onu içirdib saray bağına gəzməyə çıxardılar, gecənin qaranlığında silahsız Cavanşirə canilər basqın edib onu qılıncladılar. Səhərişi çoxdan sarayda yaşayan ustad şair, alovlu natiq Davdaq Cavanşirin tabutu önünə gələrək qəsidə himni oxuyur...

[Ümumiyyətlə], VII əsrdə yaradılmış zəngin ədəbiyyatdan bizə gəlib çatanı «Alban tarixi»nə daxil edilmiş bir neçə hekayə, nağıl və Dəvdəkin qəsidəsidir. Təxminən 140 misradan ibarət olan bu qəsidə - ağı, akad. H. Araslımın dediyi kimi, «yüksək qəsidə - mədhiyyə ünsürləri ilə lirik-mərsiyə ünsürlərini» özündə cəmləşdirmişdir.

Qəsidənin məzmunundan aydın olur ki, onun müəllifi ellin və İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan və Ön Asiyanın qədim tarixini mükəmməl bilən bir şairdir. Qəsidə şair etibarlı ilə qədim yunan, formaca isə Şərq poeziyasına məxsus akrostixlə yazılmışdır. Onun 1-ci bəndi «a» hərfi ilə başlanır, sonrakı bəndlərdə isə hərf ardıcılığına riayət olunur.

Təxminən 32-33 bənddən ibarət olan bu qəsidənin qədim yunan poeziyası üslubunda yazıldığı onun ilk misralarından aydın görünür.

Məlum olduğu kimi, qədim yunan şairləri epik əsərlərini həmişə şer ilahəsinə xitabla başladılar. Homerin ölməz «İliada»sı

buna misal ola bilər. Belə ki, o öz əsərini «Ey ilahə! Peley oğlu Axillesin qəzəbini tərənnüm et!» misrası ilə başlayır. Davdağın qəsidəsi də təxminən elə başlanır:

Ey ilahi kəlamları xəlq eyləyən ulu tanrı,
Özün nəğmə - ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə - ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu göz yaşları.

Qəsidədə VII əsr Aranının siyasi və ictimai həyatı, Cavanşirin 35 illik fəaliyyəti, Arana edilən hücumlar və gözlənilən təhlükələr öz əksini tapır. Burada bəzən eyhamla deyilənlər «Alvan tarixi»ndə, o dövrkü erməni, gürcü, Bizans, ərəb və digər mənbələrdə özünün geniş şərhini tapır. Davdağ bildirdi ki, Cavanşirin ölümü Aran üçün böyük itkidir, onun ölkəsi yenə də yadelli işğalçıların tapdağına çevrilə bilər.

Cavanşirə qəsd etmiş xainə qarşı kin və üfrət qəsidədə çox qabarıq şəkildə verilir:

Görün kimlər qaldırdı əl o bahadır tacidara!
Atasından xəbərsiz, bic, ...zətıqırıq, özü gürzə.
Sürüm-sürüm qoy sürünsün, həsrət qalsın xoş bir üzə,
Qoy sülənsin bu dünyada Qabil kimi əsə-əsə.

Xain düşməni lənətlədikdən sonra Davdağ yenə də Cavanşirin tərifinə keçir. Şair yazır ki, Cavanşir tək-cə böyük sərkərdə, ağıllı və müdrik dövlət başçısı deyildi, o, həm də ən nəcib insanlara məxsus bütün müsbət xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi.

Mənim ağım nə qu quşu, nə də pəri nəğməsidir,
Qatarından ayrı düşən bir durnanın naləsidir.

Qəsidədə «Həzrəti-İsanın», «İsavyanın», «şərəfətli keşişi», «böyük xaç bayramının» və s. söz və ifadələrin olması təsadüfi deyil. IV əsrin əvvəllərində xaçpərəstliyi qəbul etmiş aranıqlar Cavanşirin və Dəvdəkin dövründə də xaçpərəst idilər. İslam dini ölkədə hələ yayılmamışdı.

Göründüyü kimi, Davdağ öz doğma diyarının, xalqının ağır vəziyyətini, matəmini, məsləkdaşı Cavanşirin ölümünü təsvir edir:

qəsidənin son beytində isə onsuz yaşamaq istəmədiyini, onunla bir dəfn olunmağı arzu etdiyini bildirir. Belə bir vətəndaş şair, heç də bəzi alimlərin iddia etdiyi kimi, başqa bir xalqın nümayəndəsi, təsadüfən başqa yerdən Cavanşirin sarayına gəlmiş adam ola bilməz.⁶ Belə olduqda o, Cavanşiri bir qəhrəman, bir padşah kimi vəsf etməklə kifayətlənərdi. Aranı doğma Vətəni, aranlıları doğma və əzizləri kimi təsvir etməz, onun Cavanşirsiz keçəcəkdir ağır və məşəqqətli günlərinin təəssübünü çəkməz; bu ölkəni, ona və onun xalqına məxsus hər şeyi özününkü kimi qəbul etməz və nəhayət, yad bir ölkənin padşahı ilə bir dəfn olunmağı arzulamazdı. Çox güman ki, o, Musa Qalakətlinin yaxın dostu idi...

Dəvdəkin həyatı və ədəbi yaradıcılığı haqqında çox cüzi məlumat var. Onun müasiri məşhur Aran tarixçisi Musa Kalankaytuklu yazır: «Dəvdək dövrünün bütün elmlərinə bələd müdrik bir filosof, gözəl bir natiq və ustad şair idi. Cavanşirin ölüm xəbərini eşidən şair hökmdarın cənəzəsi önünə gəlib ona həsr etdiyi qəsidə - himnini əlifba sırası ilə oxumağa başladı». Musa həmin qəsidəni bütövlükdə «Alban tarixi» əsərinin II kitabına daxil etmişdir. «Alban tarixi» Dəvdəki xatırlayan və onun qəsidəsini bu günə qədər mühafizə edib saxlayan yeganə yazılı mənbədir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyəm ki, Dəvdəki qəsidəsinin və «Alban tarixi»nin əsl əlimizdə yoxdur; hər iki əsər XI-XII əsrlərdə qədim erməni dilinə tərcümə olunmuşdur. 1860-cı ildə «Alban tarixi» Moskvada və Parisdə qədim erməni, 1861-ci ildə Peterburqda rus, 1861-ci ildə Londonda ingilis, 1969-cu ildə Yerevanda yeni erməni dilində [1984-cü ildə isə rus dilində] nəşr edilmişdir. Dəvdəkin qəsidəsi isə bütövlükdə yalnız Paris və London nəşrlərində verilmişdir.

Vətəninə sevən Musa, Qalakətli öz doğma diyarını belə təsvir edir: «Gözəldir bağlı-bağatlı, bərəkətli, abad Alvan diyarı; şiş ucları səmanı dələn və həmişə qarlı örtülü olan Qafqaz dağlarının dalğavari zirvələri ona xüsusi yaraşlıq verir. Hələ mən şıltaq və dəlisov nəhəng Kürü demirəm: O öz iti axını ilə bizə irili-xırdalı nə qədər balıq gətirir; özü isə sanki bütün el-obalarımızı salamlaya-salamlaya, hamıya xeyir-bərəkət bəxş edə-edə doğma Kaspiyə qovuşur.» Onun münbit sahillərində pambıq, taxıl, üzüm, tut yetişir,

* «Kaspi» Xəzər dənizinin ən qədim adlarından biridir; ona biz hələ e. ə. V yüzillikdə tarixin atası sayılan Herodotun «Tarix» kitabında rast gəlirik. Dənizin şimal hissəsi,

zeytun ağaclarının isə sayı-hesabı yoxdur. Alvan neft və duz yataqları ilə zəngindir; onun dağlarından qızıl, gümüş, mis, dəmir və sarı buxur hasil olunur. Alvan aslan, pələng, bəbir, təkə, qartal, laçın, turac, kəklik, qırqovul və onlarca digər növ heyvan və quşun oylağıdır, onun paytaxtı möhtəşəm Bərdə şəhəridir», həmən o Bərdə ki, 500 il sonra onun gözəlliyini Musanın və Davdağın həmvətəni dahi Nizami də vəsf edəcək.

Davdağın qəsidəsinin 17 bəndi ilk dəfə yazır Mikayıl Rzaquluzadə tərəfindən rus dilindən tərcümə olunmuş və 4-5 bəndi o zaman «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin 1-ci cildinə daxil edilmişdi. Bütövlükdə isə qəsidə 1971-ci ildə - yazılmasının 1300 illiyində şair Xəlil Rza tərəfindən tərcümə olunmuş və «Ulduz» jurnalının 6-cı nömrəsində (səh. 34-39) dərs edilmişdi.

Qeyd etməliyəm ki, Xəlil Rza həmin əsərin tərcüməsi üzərində uzun müddət işləmişdir. O, Dəvdək qəsidəsinin formasını, vəznini, məzmununu və ruhunu diqqətlə öyrəndikdən sonra tərcüməyə başlamışdır. Dəvdəkin qəsidəsi rus dilindən tərcümə edilir. Xəlil Rza qəsidənin rus dilində mövcud olan bütün tərcümələrini tutuşdurmuş və onları akademik Ziya Bünyadovun Azərbaycan SSR EA «Xəbərlər»ində çap etdirdiyi (1961, № 4, səh. 6-9) variantla bir daha yoxlamışdır. Beləliklə də o, müəyyən mənada əsəri elmi-tənqidi mətn əsasında tərcümə etmişdir.

... VIII yüzilliyə qədər yaranmış yazılı abidələrin əksər hissəsi itib-batmışdı, müəyyən hissəsinin isə dillərə tərcüməsi qaldı - «Alvan tarixi» və Davdağ qəsidəsi kimi...

Sual oluna bilər ki, bəs nə üçün Dəvdəkin, Musanın və digər Aran müəlliflərinin əsərləri bizə aransa yox, erməni dilində gəlib çatmışdır? Belə bir suala cavab vermək üçün Aranın tarixinə [və klassik ədəbiyyatına dair yazılmış əsərə] ötəri bir nəzər salmaq lazımdır.⁷

Alban yazısı və ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, bu məsələlər indiyədək əhəmiyyətli dərəcədə açıq qalmaqda davam edir. Ona görə də qafqazşünaslığın göstərilən sahəsinə həsr edilən hər bir yeni işin işiq üzü görməsi xüsusi diqqətlə qarşılansın. Deyilənə uyğun olaraq mütəxəssislərin A. Ş.

xəzərlərin yaşadığı zonalar IX-X yüzilliklərdən etibarən əsasən ərəb mənbələrində “Xəzər” dənizi” adlanmağa başlanmışdı.

Mnatsakanyanın kitabına* marağı da bütünlüklə təbiidir. adına baxsaq, onda Qafqaz Albaniyası yazı və ədəbiyyatının çox əmək tələb edən elmi məsələlərinin araşdırılmasının nəticələri şərh olunmalıdır. Ancaq elə ilk tanışlıq göstərir ki, o, elmdən uzaqdır. Əsərdə başlıca olaraq bu məsələlər gözdən keçirilir; XIV əsrə qədər İri* Ermənistanın şərq sərhədləri, Albaniyanın V-XIII əsrlərdə erməni (alban yox!) ədəbiyyatı və yazısı, albanların etnik tərkibi və nəhayət, udilərin mənşəyi. Müəllif sonuncu məsələyə ayrıca bölmə həsr edib, halbuki qabaqkı fəsillərdə də bu haqda az danışmayıb.

Monoqrafiyada qoyulmuş məsələlər qabaqca «Giriş»də izah olunur, sonra isə uyğun fəsillərdə gözdən keçirilir. Burada qeyd etmək zəruridir ki, bu məsələlərin çoxunu A. Ş. Mnatsakanyan çox qəribə şəkildə işıqlandırır. O hətta faktların özü hər şeyi dediyi yerdə belə tez-tez ağıl verməyə çalışır. Müəllif bu və ya başqa məsələni araşdırarkən, necə deyərlər, öz nida işarələrini səpməyə çalışır. Müəllifi öyüdcül ədası da təəccüb doğurur. Belə təəssürat yaranır ki, A. Ş. Mnatsakanyan bütün oxucu kütləsini şagird sayır. Görünür, o unudur ki, qafqazşünaslıq, o sıradan ermənişünaslıq və albanşünaslıq artıq elə bir mücrü deyil ki, ifşa edilməkdən qorxmayaaraq ağılma gələni ona qoyasan.

Ancaq yenə də müəllifin düşüncələrinə üz tutaq.

Monoqrafiyasının ilk səhifələrində A. Ş. Mnatsakanyan sanki inkar etmir ki. «albanlar Qafqazın qədim sakinləridir» (7-ci səh.); «albanşünaslığın həll olunmamış çoxlu məsələləri içərisində alban yazısı və ədəbiyyatı problemi ayrıca yer tutur» (7-ci səh.)* Qeyd edir ki, A. Q. Şanidze, R. A. Açıryan və başqaları kimi görkəmli dilçilər İ. V. Abuladzenin «Matenadaran»da üzə çıxardığı (7117 nömrəli əlyazma) albam əlifbasının araşdıraraq «əmin olmuşlar ki, həqiqətən alban əlifbası tapılıb» (9-cu səh.). O, eləcə də A. Q. Şanidzenin məşhur kəlamına söykənilir: «Alban yazısının

* «Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatı haqqında». Erm. SSR EA nəşriyyatı. Yerevan, 1966, 283-cü səh.

* «İri Ermənistan» termini altında biz «Böyük Ermənistan» deyilən şeyi nəzərdə tuturuq. N. Q. Adonts «Ermənistan Yustinianın dövründə» monoqrafiyasında (СПб., 1908) bu istilahı «İri Ermənistan» kimi çevirib, çünki onun yanında «Xırda Ermənistan» da vardı. Əslində axı, «xırda» sözünün antonimi «böyük» yox, «irn»dir.

* Burada işlədilən «İri Ermənistan», «Böyük Ermənistan» və «Xırda Ermənistan» terminləri məqalənin rusca orijinalındakı uyğun olaraq «Bolşaya Armeniya», «Velikaya Armeniya» və «Malaya Armeniya»nın tərcümələridir, - Red.

çiçəklənmə Dövrü albanların Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcülər və ermənilərlə bir səviyyədə fəal iştirak etdikləri 5-7-ci əsrlər sayılmalıdır».

Beləliklə, A. Ş. Mnatsakanyan bəzi başqa araşdırıcılar kimi belə sayır ki: alban yazısını V əsrdə Maştos yaradıb (16-cı səh.). Ancaq özündən qabaqkılardan seçilərək A. Ş. Mnatsakanyan güman edir ki, Maştos Albaniyada iki yazı yaradıb - birini adbanlardan ötrü alban // qarqar dili üçün bir-birinin alban ermənilərindən ötrü erməni dili üçün* (20-ci səh.).

Kitabın bir çox müddəaları elə bu çıxış nöqtəsinə əsaslandıqından onun üzərində geniş dayanmaq məqsədəuyğundur.

«Matedaran»ın Eçmiədzin fondundakı əlyazmada və A., Kurdiana (ABŞ) məxsus əlyazmada üzə çıxarılmış alban yazısı, kim tərəfindən yaradılmasından asılı olmayaraq, alban əlifbası, eləcə də Mingəçevirdə tapılmış alban yazıları onların V-IX əsrlərdə mövcudluğu haqqında ilkin qaynaqların məlumatlarını bir daha təsdiq etdi. Oxucunu başqa şey, daha düzgünü, A. Ş. Mnatsakanyanın bunda israr etməsi təəccübləndirir ki, Maştos, Albaniyada iki yazı - albanca və ermənicə yaradıb. A. Ş. Mnatsakanyandan soruşsaq yerində olar: bir halda ki, nəinki xalq əhli, hətta bu ölkənin çarı və arxiyepiskopu belə erməni dilini bilmirdi, onda Maştos Albaniyada kimin üçün erməni əlifbası yaratmalı idi?! Hansı qaynaqlar əsasında müəllif təsdiq edir ki, IV-VI yüzilliklərdə Albaniyanın dövlət dili erməni dili idi (20-ci səh.), halbuki Ermənistanın özündə erməni yazısı IV əsrin sonu - V əsrin başlanğıcında (396-412-ci illər) yaradılmışdı. Bu dillə ilk yazılı qaynaqlar isə yalnız V yüzilliyin 30-cu illərində ortaya çıxmağa başladı?! Monoqrafiyada bu sorğuların cavabı yoxdur. Eləcə də müəllifin bu fikri heç nə ilə əsaslandırılmır ki, hələ IV yüzillikdə alban şahları erməni dilində danışıq və yazırdılar (20-ci səh.). Axı çox yaxşı bəllidir ki, Ərsvalen (Maştosla danışıq apararıq alban şahı - red.) hələ V əsrdə bu dili bilmirdi. Ona görə də A. Ş. Mnatsakanyanın Maştosun Albaniyada iki yazı yaratması haqqında iddiasına heç cür inanmaq olmaz. Həm də müəllif özünün əsaslandırılmamış müddəalarından çıxış edərək belə nəticəyə gəlir

* Yazının orijinalında müəllif. Mnatsakanyanın əsərindən ermənicə parçalar da gətirir; nəşriyyat imkanının məhdudluğunu nəzərə alaraq həmin cümlələri buradan çıxarmalı olduq. - Red.

ki, Albaniyada iki ədəbiyyat - alban və erməni ədəbiyyatı olub (21-ci səh.).

Ancaq sonra A. Ş. Mnatsakanyan var gücü ilə alban ədəbiyyatının mövcudluğunu danmağa çalışır və albanların V-VIII əsrlərdə öz ədəbiyyatının olduğunu, alban dilinin dövlətin və kilsənin dili olduğunu söyləyən bütün araşdırıcıların fikirlərini dəlılsız-sübatsız danır. Müəllif yazır: «doğrudur, qarqar dili əsasında düzəldilmiş alban yazısı vardı, ancaq o, geniş yayıla bilmədi; müqəddəs kitabların tərcüməsinə həmin yazılar qətiyyənlə yaramadı, buna görə də bir kimsə onları çevirməyi fikrinə də gətirmədi» (94-cü səh.).

Beləliklə, qələmi bir dəfə fırlatmaqla A. Ş. Mnatsakanyan çoxəsrlik alban ədəbiyyatı ilə, eyni zamanda bu məsələdə dolayısıncə yazan araşdırıcılarla «üzülüşür». Bircə şeyə məəttəl qalırsan ki, ciddi alimlərin bir neçə nəslinin üzərində baş sındırdığı bu qədər mürəkkəb problemlər necə də asanlıqla «həll olunur». Ancaq bu da müəllifə azlıq edir: o, birbaşa göstərir ki, «Albaniyada alban dövlət, inzibati və kilsə dili haqqında söhbət gedəndə yalnız erməni dili və erməni ədəbiyyatı nəzərdə tutulmalıdır» ki, (95-ci səh.) Sonuncular, onun dediyinə görə, Ermənistandan gətirilməyib, məhz Albaniyada yaradılıb, həm də albanları özlərinin xahişi ilə. Belə fikrin təsdiqi üçün qaynaqlar yoxdur. Eyni şey Maştosun Gürcüstanda da biri gürcülərdən, o biri isə gürcü ermənilərindən ötrü iki yazı yaratması haqqında müddəasına da (93-cü səh.) aiddir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, Maştos Zaqafqaziyada qısa vaxtda beş yazı yaradılıb: üçünü Ermənistan, Gürcüstan və Albaniyada yaşayan ermənilər, birini albanlar və birini gürcülər üçün. Bütün bunlar «kəşf»dir. Ancaq ciddi elmi kəşflərdən fərqli olaraq A. Ş. Mnatsakanyanın düşüncələri heç nə ilə əsaslandırılmayıb və ən təmiz uydurmadır. O hətta bu illərdən az-çox başı çıxanlar bir adamın qarşısına təbii olaraq meydana gələn belə suallara cavab verməyə macal tapmayıb: bir halda ki, elə həmin Maştos Ermənistanda əlifbanı artıq yaratmışdı, onda yeni erməni əlifbası, yeni yazı Ermənistanla qonşu ölkələrdə ermənilərinin və erməni-dilli əhalinin nəyinə gərəkdi? Məgər ermənilər Albaniyada və Gürcüstanda ümumerməni yazısından yararlına bilməzdilər? Axı indi ermənilər yer kürəsinin, demək olar ki, bütün qitələrinde sakindirlər, ancaq bircə erməni əlifbasından istifadə edirlər!

Çox da böyük olmayan «5-6-cı əsrlər» fəslində müəllif hər şeydən savayı, onun deməsinə görə," Qüdsdə Panda alban monastrından gələn erməni yazısından söz açır (96-113-cü səh.). A. Ş. Mnatsakyanın fikrincə, Qüdsdə ki, alban monastrlarını başlıca olaraq Kür çayının sağ-sahil vilayətlərinin ruhaniləri tikdirib və müəllifin iqrar etdiyi kimi, bu vilayətlərin əhalisi lap qədimlərdən erməni dilində danışdığına görə, deməli, monastrlardakı yazılar da yalnız erməni dilində yazılıb. Bu zaman müəllif Musa Utilinin «Alban tarixi» əsərinin II kitabının 52-ci fəslinə söykənir; burada cəm halda danışılır ki, Qüdsdə 100-dən çox alban və erməni monastrı vardı. Ancaq Utilinin mətnindən A. Ş. Mnatsakyanı maraqlandıran Panda alban monastrının kimə mənsubluğu aydınlaşmır. Monastrlardakı yazıların dil mənsubiyyəti məsələsinə gəlincə isə Musa Utili də, hər hansı başqa qaynaq da bu haqda bizə heç nə demir. Ona görə də mövcudluğunun özü hələ sübut olunmamış bu yazıların ermənicəliyinə heç cür inanmaq olmaz. Qüdsdəki alban monastrlarında gerçəkdən də yazılar vardısı (bu, əlbəttə, şübhə doğurmur), onda onların yalnız albanca olması ehtimalı hər şeydən güclüdür, çünki V-VIII yüzilliklər alban yazısının çiçəklənmə dövrüdür.

Qüdsdəki Panda monastrı xarabalıqlarından tapılmış erməni yazılarına gəldikdə (97-112-ci səh.) - guya onda alban şahı Ərsvalen xatırlanır - burada da A. Ş. Mnatsakyanın fikri havadan asılı qalır. Müəllif yazır ki, Panda monastrı XII yüzillikdə artıq dağılmış halda idi (103-cü səh.), XIX yüzilliyin 60-cı illərində isə onun xarabaları üzərində rus ruhaniləri yeni pravoslav monastrı tikib. 1868-ci ildə yeni monastrın tikintisi vaxtı çaydan bu tikintinin müqəddəs Yesai və Yesvağanın xatirələrinə həsr olunduğu xəbər verilən erməni yazısı tapıblar (103-cü səh.).

Bundan çıxış edən müəllif qərara gəlir ki, yazıda anılan Yesvağan alban şahı Ərsvalendir. Ancaq bu vaxt o, Yesainin 775-788-ci illərdə Ermənistanın katolikosu olmasından, Ərsvalenin isə V yüzilliyin birinci yarısında ölməsindən yan keçir. Özü də ilk erməni qaynaqlarının bildirdiyi kimi, Ərsvalen şahın vaxtında alban patriarxı İyeremi idi. Bundan başqa, yazıda alban şahı yad edilsəydi adət üzrə onun titulu (alban şahı) da göstərilərdi. A. Ş. Mnatsakyan özünü yazır ki, Qüdsdə Panda monastrı ilə yanaşı, bir qədər gec erməni monastrı tikilmişdi ki, o çoxdan dağılıb (103-cü

səh.). Bu yazı (özü də çaydan tapılmış!) erməni monastrına aid edilə bilməzmi?

A. Ş. Mnatsakanyanın Kürün sağısahil vilayətləri əhalisinin qədimlərdən erməni dilində danışması haqqında sübutsuz iddiası haqqında bunu göstərə bilirik: Musa Utili alban şahı III Vaçağanın V əsrin 80-ci illərində Kürün sağısahil vilayətlərində xaçpərəstliyin mövqelərini qüvvələndirməsini xəbər verərək yazır ki, şahın ətrafına çoxlu mömin toplandı və onlar «müxtəlif dillərdə» Zəbur surələrini oxudular. Deməli, bu vilayətlərin əhalisinin danışdığı heç bir vahid dildən, o sıradan erməni dilindən söhbət belə gedə bilməz. VI əsr müəllifi Zaxari Mitilenlinin məlumatına görə, onun vaxtında Aranda Aran dilində danışdılar. Sonralar IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaçıları da bunu təsdiqlədilər. Araşdırıcılar əsassız olmayaraq Aran dilini udi dili ilə eyniləşdirmişlər. Musa Utilinin «Alban tarixi» əsərindəki udi sözləri də bunun xeyrinə danışır.⁸

Aydın deyil ki, A. Ş. Mnatsakanyan hansı faktlar əsasında IV əsrin başlanğıcında Albaniyada xaçpərəstliyi Qriqorisin (66-cı səh.) erməni dilində yaydığını deyir. Axı o vaxt Ermənistanın özündə bu (xaçpərəstlik - red.), suriya və yunan dillərində yayılmağa başlamışdı. Ermənistandakı kilsə qulluqçularının özləri suriyalılar və yunanlar idi. Favst Buzand bildirir ki, ermənilər xaçpərəstliyi «şüursuz olaraq qəbul edirdilər...», yalnız çox azı, yunan və suriya yazılarında az-maz bələdliyi yetənlər bu dini qismən başa düşürdülər. Qalan müxtəlif zümrəli xalq kütləsinə gəlinə, istər naxarar olsun, istər şinakan, onlardan heç biri nə bir kəlmə, nə yarım kəlmə, Heç nə anlaya bilmirdi...» (Favst Buzand. История Арменин. Yerevan, 1953, 28-ci səh.). Ona görə də IV yüzilliyin 90-cı illərindən erməni ruhaniləri və şah sarayı özlərinin ilk vəzifəsini ana dilində yazı yaratmaqda gördülər. Bundan ötrü Maştos Suriya şəhərlərinə - Edessa, Dəməşq, Amid və Samosata, Ön Asiyanın mədəni mərkəzlərinə göndərildi; sonra İncili V yüzilliyin başlanğıcında Katolikos Saak Suriya dilindən erməni dilinə çevirdi.

Göstərməmək olmaz ki, Vartanesin oğlu Qriqorisin özünün fəaliyyəti mənbələrdə aydın təsvir edilməyib. Favst Buzand xəbər verir ki, Vrtanes «ahıl yaşlarında olanda... onun arvadı ağırayaqlaşdı və əkiz oğlan doğdu; böyüyünə atası Qriqorisin adını verdi, ikincisini isə İusik adlandırdı». Sonralar İusik Ermənistanın patriarxı oldu, Qriqoris isə maskut // hunların şahının, arşakid

Sanesan // Sanatrükün yanına getdi. Orada maskutlar onu erməni şahının casusu saydılar və Vatnean düzündə, «böyük Şimal dənizinin sahilindən» aralıda öldürdülər. Həm də erməni şahı II Xosrov (330-338-ci illər) Sanesandan Qriqorisin ölümü üçün qisas alanda şahın yanında qocalmış Vrtanes də vardı. Bəlkə də bu hadisələr 337-ci ilədək baş verib, belə ki, Vrtanes bu ildə ölüb. Musa Xorenlinin fikrincə, Qriqorisi maskutların yanına III Tradat (298-330-cu illər) göndərmişdi. Bu, gerçəkliyə uyğun deyil, çünki III Tradatın ağalığının on yeddinci ilində (yəni 315-ci ildə erməni patriarxı Qriqori (Qriqorisin babası) oldu ki, 10 ildən sonra öldü. Onun ölüm ili Sanesanla bağlı hadisələrin ili ilə üst-üstə düşür. Qriqoridən sonra onun böyük oğlu Aristakes patriarx oldu (333-cü ilədək, onu Qriqorisin atası - Vrtanes (333-337-ci illər) əvəz etdi. Deməli, bu illərdə Qriqoris haqqında söz də ola bilməzdi, çünki o ya ümumiyyətlə yox idi, ya da 8-10 yaşdan böyük deyildi.

K. Patkanyan yazır: «Sərqiş Cəlaləyan özünün «Ermənistana səyahət»ində inandırmaq istəyir ki, «Vatnean çölü Dərbənddən azca aralıdadır». A. V. Komarovun fikrincə, Mollaxəlil kəndi - rəvayətə görə, Qriqorisin meyiti Arsaxa (Qarabağa). buradan aparılıb - yaxınlığındakı qülləyə «ildə iki dəfə... Dərbənd və Qubadan gələn ermənilər ibadətə yığışırdılar, hətta bəziləri bu yerin yaxınlığında basdırılmalarını vəsiyyətlə edirdilər»! M. Barxudarova görə, Qriqorisin cəmdəyi alban şahı III Vaçaqanın təşəbbüsü ilə Vatnean çölündən Arsaxa aparıldı, burada müqəddəs Qriqoris kilsəsi tikildi. Musa Utili bildirir ki, alban yepiskopu İsrailin hunn//xəzərlərin yanına göndərdiyi xaçpərəst elçilər «neçə günlər yol gedəndən sonra" şahların tədim iqamətgahlarına, o yerə gəlib çatdılar ki, buraya müqəddəs Qriqoris layiq görüldü, ...bir neçə gündən sonra Dərbənddən bir az aralıdakı Çoğa Qapılarına yetişdilər». Deməli, Qriqoris. A. Ş. Mnatsakanyan və başqalarının təsdiqlədiyi kimi, Paytakaranda deyil, Dərbənddən azca cənubda həlak olmuşdur.

Beləliklə, Qriqorisin Albaniyada varlığı istisna edilmirsə də, çox şübhəlidir. Çox güman ki, Qriqoris haqqında əhvalatlar Zaqaqaziyada diofizit və monofizitlərin kəskin çarpışmasında yaranıb ki, bu vaxt erməni ruhaniləri istəyirdilər ki, «ağvan arxiyepiskopu onlara tabe olsun. Ağvanlar razılaşırdılar», belə ki, «onlar xaçpərəstliyi ermənilərdən və iberlərdən qabaq qəbul etmişlər. Müqəddəs Yelisey Albaniyada moizələr oxuyub və burada Ermənistandan qabaq kilsə tikdirib...», özü də «bu kilsə şərq

mitropoliyalarının anası idi». Həm də alban kilsəsinin bu müstəqilliyi uzun müddət qalırdı. Deyilən erməni katolikosu III Saakın (667-703-cü illər) xəzər xaqanı Alp İlitverə VII əsrin 80-ci illərində yazdığı məktubdan aydın olur; burada göstərilir ki, o Mets-Koqman (yəni Qarabağ) yepiskopu İsrailə ağalıq edə və onu xəzərlərin yanına göndərə bilmir, çünki «bunun hakimiyyət və hüququ bizim taxtdaşımız aqvan ruhanisi İlizardadır. Bu onun işidir».

Buradan aydın olduğu kimi, A. Ş. Mnatsakanyanın xaçpərəstliyi Albaniyada Qriqorisin erməni dilində yayması haqqında iddiası əsassızdır. Həm də müəllifə çox yaxşı bəllidir ki, Mingəçevirdən tapılmış ən ilkin erməni yazısı VIII-IX yüzilliklərə aiddir.*

A. Ş. Mnatsakanyan erməni katolikosu I Kütün (461-471-ci illər) alban şahı II Vaçeyə yazdığı iki məktub və Gütə gələn cavab məktubu haqqında yazır (114-118-ci səh.). Ancaq Vaçenin cavab məktubunun mətni bəlli deyil. «Alban tarixi»ndəki bütün məktubunun alban dili üçün mühüm əhəmiyyəti var. «Alban tarixi»ni rus dilinə çevirərkən K. Patkanyan çoxlu çətinliklərlə qarşılaşıb, çünki erməni və ermənidilli mənbələrdən fərqli olaraq onda erməni dili normaları baxımından qətiyyənlə anlaşılmayan çoxlu sözlər və cümlələr ortaya çıxdı. Bu kifayət dərəcədə təcrübəli mütəxəssis ikinci kitabın bütün 33-cü fəslini çevirməyə çətinlik çəkərək şikayətlənib ki, «bütün bu fəslə düzgün tərcümə etmək mümkün deyil, müəllifin bol-boluna işlətdiyi naməlum anlaşılmaz sözlər elə edir ki, məzmununun əksi tərcüməyə çəkilən zəhmətin yerini vermir». Bu sözləri sonrakı ermənişünas araşdırıcılar da erməni dili leksikonunda tapa bilməyiblər.

«Alban tarixi»nin erməni dilinə tərcümə edilməsini və yeniləşdirilməsini bir sıra başqa turalqalar da göstərir. «Tarix»in özündə çoxlu abzaslar, hətta fəsillər var ki, onları sonrakı tərcüməçi və redaktorlar artırıb. II kitabın «Vardanet Mesropun Ərsvağen şahın yanına gəlməsi və yazının ixtirası...» adlı 3-cü fəslə deyilənə örnək ola bilər. Bu fəslin bütün abzasları »Musa Xorenlinin «Ermənistan tarixi»nin 3-cü kitabından götürülüb: «Alban tarixi»nin II kitabının 3-cü fəslinin 1-ci abzası Ermənistan tarixi»nin III

* R. M. Vahidov. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.

kitabının 54-cü fəslindən, 2-ci abzas həmin kitabın 60-cı fəslindən, 3-cü abzas 61-ci fəslindən, 4-cü abzas 67-ci fəslindən, 5-ci abzas isə 54-cü fəslindən alınıb. Həm də bu abzaslar bir-biri ilə heç nəyə görə bağlanmır. Məsələn, bu fəslin son abzasında deyilir ki, Kirdman (Qardman) ağası Xozroy Ermənistanı gəldi və «ağciyər Şapux şahın qarşısında dayandı və çaxır içib bir qadına yapışdı»; onun Mesropun alban əlifbasını ixtira etməsindən danışılan birinci abzasla nə əlaqəsi var? Bütün bunlar kompilyasiyadır mı? Əlbəttə, yox. Yad əsərin müxtəlif fəsillərindən götürülmüş və bir-birinin ardınca süni şəkildə düzülmiş abzaslar, çətin ki, kompilyasiya olsun, çünki onlarda bütünlüklə müxtəlif şeylərdən danışılır. Bütün bunları müəyyən dairələr müəyyən məqsədlə, açıq-aşkar albanlara qarşı edib.

Deyilənlərdən çıxış edərək A. Ş. Mnatsakapyanın Musa Utilinin alban erməni olması (174-175-ci səh.) və özünün «Alban tarixi»ni erməni dilində yazması haqqında müddəasını inandırıcı saymaq olmaz. Əksinə, bütün bunlar albanşünasların «Alban tarixi»nin sonrakı əsrlərdə erməni dilinə çevrilməsi haqqındakı fikrini təsdiqləyir. Deyilən söz eynilə onun bu müddəasına da aiddir ki, VII əsr alban şairi Dəvdək Ritor özünün «Ağı»sını erməni dilində qoşub.

M. Abeğyanın qeyd etdiyi kimi, Dəvdəkin «Ağı»sı «bizim günlərdə qorunub saxlanmış və cür yeganə qədim mənşəm poemadır». Müəllifin nəzm formasından və ədəbi üsullarından görünür ki, «yunan sənəti bütün «Ağı» boyunca özünü biruzə verir». A. Ş. Mnatsakapyan göstərir ki, «Ağı» akrostixlə yazılıb və erməni əlifbasında erməni hərflərinin ardıcılıq sırası ilə qurulub (166—167-ci səh.). Musa Utili demir ki, «Ağı» erməni əlifbasına görə tərtib olunub, ancaq təsdiqləyir ki, əlifba başlıqlarına görə düzülüb.

Bəlli olduğu kimi, «Alban tarixi»nin erməni dilindəki ən əski əlyazması XIII yüzilliyin son çərəyinə aiddir. Xaçik Dadayanın bildirdiyinə görə, bu əlyazmadan iki surət çıxarılıb ki, onlar M. Eminin Moskva nəşrinin (1860-cı il) və K. Şahnazaryanın Paris nəşrinin (1860-cı il) əsasında durub. Elə bu əlyazmadan 1841-ci ildə İoannes Şaxatuki Rusiya İmperator Akademiyası üçün sürət çıxarıb ki, onu 1858-ci ildə K. Patkanyan rus dilinə çevirib. Beləliklə, «Tarix»in XIX yüzillikdə nəşr edilmiş bütün mətnləri eyni XIII əsr əlyazmasından köçürülüb. Ancaq Dəvdəkin «Ağı»sı bəlli olmayan səbəbdən yalnız Paris nəşrində bütünlüklə, Moskva və Peterburq

nəşrlərində isə erməni əlifbasının «A»-dan «Ş»-ya kimi hərfləri ilə başlanan 19 bəndi verilib.

1938-ci ildə T. İ. Ter-Qriqoryan «Matendaran»da 3043 nömrəli əlyazmada Dəvdək şerinin çatmayan hissələrini üzə çıxardı. Bu əlyazmanı arxiyepiskop Babamyan 1869-cu ildə Təbrizdə dyakon olanda köçürüb. Ancaq «Ağı»nın bu əlyazması 17 yox, 13 bənddir; onlardan 10-u dördlük, 3-ü ikilidir. Erməni əlifbasının «Y», «Ş» və başqa hərflərinə aid bəndlər yoxdur. Deməli, akrostixlə yazılmış «Ağı» erməni əlifbasının 36 hərfini əhatə etmir. M. Abeğyanın göstərdiyi kimi Komitasın poemasından fərqli olaraq «Ağı»nın son beyləri dörd misra deyil və onların ritmi sürətlənir.

«Alban tarixi»ndə (f) işarəli (alfavit) sözünün varlığı həddən artıq maraqlıdır. Bu söz erməni dilinin leksikonuna girmir, heç bir erməni qaynağında yoxdur. O həтта müasir erməni dilində də işlənmiş, çünki burada qədimdən «əlifba» mənasındakı (aybuben) sözü var. Sürtünən kar «f» samitini bildiren işarə erməni əlifbasına XII yüzillikdən sonra artırıb, özü də sonrakı nüsxələrdə və qədim əlyazmaların nəşrlərində heç vaxt işlədilməyib. Nədənsə, A. Ş. Mnatsakanyan «alfavit» sözünün «Alban tarixi»nə necə düşə biləcəyi üzərində düşünməyib. Elə bircə bu fakt Dəvdək Ritorun öz «Ağı»sını erməni dilində yazdığına şübhələnmək üçün bütünlüklə kifayətdir. Musa Utili yazır ki, Dəvdək «aybuben başlığı» üzrə yox, «alfavit başlığı üzrə» oxumağa başladı. Deməli, alban dilində «alfavit» (alpabet - çox güman ki, yunan dilindən alınmadır) sözü olub ki, «Alban tarixi»nin erməni dilinə tərcüməsində mətndə əl dəyilmədən qalıb.

A. Ş. Mnatsakanyanın M. Abeğyana istinadən Dəvdəkin alban yox, Ermənistandan kəlmə olduğunu söyləməsi də əsassızdır. Musa Utili bildirir ki, o çoxdan şah sarayında idi, ancaq bizə bəlli heç bir qaynaqda Dəvdəkin Ermənistandan kəlməsinə işarə belə yoxdur. Dəvdəkin kəlmə yox, alban olması «Ağı»nın seçdirdiyimiz yerlərindən görünür. Öz poemasını, o, poeziya ilahəsinə müraciətlə başlayır: «Sən, ey ilahi sözün yaradıcı ruhu, Bizim aqamız haqqında mahnı - ağı qoş ki, Mükəddər səslə dayanmadan Bizim ağır itkimizə ağlayaq. Bizim gündoğar ölkəmizə üz verən kədər çox böyükdür... Bizim dincliyimiz dərdə çevrilib və hücumçu dəstələri bizim üstümüzə axışdılar... Yunanistanın və Cənub ölkəsinin şahları bizim aqamızı görmək istəyirdilər... Bizim tacdarımız getdi, bizim taxtımız

yoş oldu və bizim böyüklüyümüzün şöhrəti səninlə birgə dəfn olundu».

Gətirilən örnəklərdən göründüyü kimi, Dəvdəx öz ölkəsinin şahına, öz xalqının, öz vətəninin dərdinə ağı deyir. O, kəlmə erməni şairi olsaydı yad xalqın, yad ölkənin ölmüş şahını özünkü adlandırmazdı; Cavanşir alban knyazı idi, Dəvdək niyə ona öz şahı, öz ölkəsinin şahı kimi ağı deməli idi - buna erməni şah sarayı, xüsusən ruhanilər necə baxardı?

Buna görə də biz A. Ş. Mnatsakanyanın Dəvdəki Albaniyanı yadək erməni şairi olması və poemasını erməni dilində yazması haqqında müddəasını qəbul etmirik.

[Yeri gəlmişkən], A. Ş. Mnatsakanyanın kitabında onun əsərinə birbaşa dəxli olmayan, ancaq burada, əminlik ki, elmdən uzaq məqsədlərlə şərh edilən məsələlərə dair sərbəst heç nə ilə əsaslandırılmayan çoxlu fikirlər var. Məsələn, müəllif göstərir ki, əsl Albaniya 387-ci ilədək mövcud olub və faktlara söykənmədən təsdiq etməyə çalışır ki, bu tarixədək Kürün sağsahil vilayətləri (yəni Albaniya ərazisi) Ermənistanın tərkibinə daxil olub və 387-ci ildə Ermənistanın parçalanması ilə bu vilayətlər Albaniyaya birləşdirildi. Guya bu vaxtdan Albaniyanın yeni dövrü başlandı ki, müəllif onu erməni Albaniyası adlandırır. Bu zaman o, bir şeyi aydınlaşdırmır; daha qədim Albaniyanın özü hara idi və o niyə necə deyirlər, erməni Albaniyası cildinə girdi?

Demək gərəkdir ki, İri Ermənistanın yaranması Albaniya şahlığının varlığına qətiyyən maneçilik törədə bilməyib. Kürün sağsahil vilayətlərinin 387-ci ilədək dövrdə Ermənistanə hər hansı qoşulmasından da söhbət belə ola bilməz. Yeri gəlmişkən, Strabonun məlumatlarından aydın olur ki, IV yüzilliyə hələ çox qalmış Araz çayı Albaniya sərhədlərində axaraq Xəzər dənizinə tökülürdü. Strabon çağında Kürün sağsahil əyalətləri İri Ermənistanın tərkibinə girsəydi Araz çayı heç cür Albaniyanın sərhədləri boyunca axa bilməzdi. Albaniyanı sonralar da bu cür Plutarx, Musa Xorenli və bir çox başqaları təsvir edib. Deməli, IV yüzilliyədək Kürün sağ sahili Albaniya kimi qeyd olunub. Sonralar «Ermənistan, Aran və İberiya torpaqlarının Suriya və erməni qaynaqlarında «Ermənistan» adlandırılması onların yalnız inzibati birliyini əks etdirirdi».* Zaqafqaziyanı təsvir edən Zəkəriyyə

* Ziya Büniyatov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə., 94-95-ci səh.

Mitilenli «Xronika» əsərinin XII kitabının 7-ci fəslində aydın yazıb: «bu şimal tərəfdə beş xalqın möminləri və onların iyirmi dörd yepiskopu var. Onların katolikosu Fars Ermənistanının böyük şəhəri Dvində yerləşir... Qruzak da Ermənistanda yerdür, yunan dilinə bənzər dili var; onlarda Farsistan şahına tabe olan xaçpərəst kiçik şah var. Aran da həmin Ermənistan torpağında (öz) dili, mömin və xaçlanmış xalqı olan torpaqdır, onlarda fars şahına tabe olan kiçik şah var. Sisqan da həmin Ermənistan torpağında (öz) dili olan torpaqdır». Deməli, bu xalqlar ermənilər, gürcülər, albanlar və süniklilər idi; həm də onlar öz dillərində danışdılar. A. Ş. Mnatsakanyan yazır ki, mehranilər Albaniyaya mənşəcə fars kimi gəldilər, ancaq ermənilərlə sıx bağlılıq onları tezliklə erməniləşdirdi (142-143-cü səh.). Mehranilərin erməniləşməsinə dair əsərdə sübutlar yoxdur.

«Araşdırma»larını davam etdirən A. Ş. Mnatsakanyan bildirir ki, VII yüzillikdə Albaniyanın erməni dili knyaz Cavanşirin doğma dili oldu (143-cü səh.). Bu zaman o, Utiliyə istinad edir, ancaq sonuncuda bu haqda heç nə yoxdur. A. Ş. Mnatsakanyan Musa Utiliyə Cavanşirin arvadının erməni olduğunu deyəndə də istinad edir. Ancaq alban tarixçisi başqa şey yazıb: Cavanşirin çoxlu igidliklərini görə «Ermənistan və İberiya ağaları ona öz nəsilərindən arvad tapmaq istədilər». Çavanşir Qaruxçan // Ərşevan nəslindən çıxmış sünik knyazının qızı ilə evlənməşdi. Bu hadisə VII yüzilliyin 50-ci illərində sünikdə hələ ana dillərində danışıla bilən vaxtda olmuşdu. Hər halda, bunu Zəkəriyyə Mitilenli xəbər verir. Deyilənin təsdiqi kimi Sebeosun «Tarix»indən nümunə gətirmək olar ki, VI yüzilliyin 70-ci illərində «sünik torpağının ağası Vahan üsyan etdi və ermənilərdən ayrıldı və fars şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, o, sünik torpağının arxivini Dvindən Paytakaran şəhərinə köçürsün və onların şəhərini Atrpatkan sərhədlərinə keçirtsin ki, üstlərindən erməni adı götürülsün. Əmr yerinə yetirildi».

Musa Utilinin məlumatına görə, 607-ci ildə süniklilər ermənilərdən ağvanlara döndülər və onlardan xoş üz, açıq ürək gördülər», yəni sünik kilsəsi alban kilsəsi ilə baş kilsəsində erməni kilsəsindən ayrıldılar.

Göstərilən faktlar göstərir ki, VII yüzilliyin ortalarında süniklilər öz dillərində danışmalı idilər. Deməli, Sünik knyazının qızının, knyaz Cavanşirin gələcək erməni olmasına sübut yoxdur.

Sünikdə, eləcə də Kürün saşsahil vilayətlərində qismən assimilyasiya (yəni erməniləşmə) VII əsrdə hələ başlanmamışdı. Hər halda, Albaniyada bu vaxt alban mədəniyyət və yazısının inkişaf dövrü idi.

A. Ş. Mnatsakyanın bu fikri köksüzdür ki, VIII yüzilliyin başlanğıcında alban katolikosu, xalkedonit Ter-Nerses Banurda olan kitablar erməni dilində idi. Bu, mənbələrin heç biri ilə təsdiqlənmir. Musa Utili bildirir ki, Bakuru devirməyə müvəffəq olan erməni katolikosu İlya Ərçəsetsi (703-717-ci illər) «Nersesin küflə bütün kitablarını sandıqlarda Tertu (Tərtər - red.) çayına atmağı əmr etdi». Çox ehtimal ki, o vaxtın yaranmış tarixi şəraitində bu kitablar erməni dilində yaşayıb, çünki onların məzmunu, sözsüz ki, erməni - qriqoryan kilsəsi ehkamlarına zidd idi.

Gözü ilə görəən şəxs - alban tarixçisinin kitabında qeydə alınmış tarixi faktın bu cür yalançı şərhinə nə ad vermək olar? Görünür, A. Ş. Mnatsakyan albanşünasların bu fikri ilə razılaşmaq istəmir ki, alban kilsələrinin 1836-cı ilədək - alban katolikosu titulu məhv edilənədək uzanan tədrici qriqoryanlaşması prosesi elə bu vaxtdan (yəni VIII yüzillikdən) başlanmışdı.

Z. M. Bünyadovun alban şahları, elm və mədəniyyət xadimləri haqqında adı çəkilən kitabında («Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» - red.) gətirilən elmi baxımdan əsaslandırılmış dəlillərin ziddinə olaraq A. Ş. Mnatsakyan, məsələn, belə deyir: «Mxitar Qoş «alban xalqı» termini altında erməni xalqını nəzərdə tutur (176-cı səh.). Soruşulur: niyə? Əgər Mxitar Qoş çağında bu anlayışlar arasında fərq yoxdursa o elə «alban» yox, «erməni xalqı» yazardı.

A. Ş. Mnatsakyanın Səhl ibn Sumbatın mənşəyi haqqında Z. M. Bünyadovun ünvanına tənqidi də (83-cü səh.) beləcə əsassızdır. Z. M. Bünyadov öz monoqrafiyasında «Alban tarixi»ndən əsərin rusca tərcüməsinə düşməyən (ancaq Mnatsakyanı yaxşı bəlli olan), Vardan Mehranilin kürəkəni Zarmirx şahın nəslindən olduğu söylənilən parçanı verir. Bəlli olduğu kimi, İgid Vardan 60 alban knyazından «yalnız öz kürəkəni Zarmi - Yerənşahiki sağ saxladı». Bu tarixi sənədə qarşı A. Ş. Mnatsakyan «Azərbaycan VII - IX əsrlərdə» monoqrafiyasına əlavələrdən iki misal gətirir; burada ərəb müəllifləri yazmışlar: «... Səhl ibn Sumbat, erməni batriki...», «...erməni batrirlərindən biri Səhl ibn Sumbatın vilayətində...». Bu cür məlumatların yardımı ilə bu və ya başqa adamın mənşəyini müəyyənləşdirmək çətindir. Bu

qaynaqlarda Səhlin erməni olması deyilmir. Z. M. Bünyadov həmin monoqrafiyada Suriya və erməni mənəblərindən çoxlu misallar gətirir ki, onlarda IX əsrdə və ondan qabaq «Ermənistan»ın inzibati anlayış olaraq Zaqafqaziyanın bütün ərazisini içinə aldığı, buna görə də bu Ermənistanın bütün əhlinin erməni olmadığı görünür; həm də Səhlin mənşəyi haqda ilkin qaynaqda -«Alban tarixi»ndə birbaşa məlumat var.

Kitabı Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatına həsr olunsa da, A. Ş. Mnatsakanyan monoqrafiyada udilərin mənşəyinə ayrıca yer verir. «Giriş»də, «Utika və utilər» adlanan müxtəlif fəsillərində müəllif əminliklə bildirir ki, udilər qədim erməni qəbilələrindən biridir (254-cü səh.).

Son 150 ildə udi dilinə həsr edilmiş araşdırmalar elmi şəkildə sübut edir ki, o, dağlıq Qafqaz dilləri ailəsinə daxildir. Hələ 106 il qabaq akad. A. A. Şifner belə yazmışdır: «Əgər biz udi dilinin mənşəyi məsələsini qoysaq onun Qafqaz dili olduğunu göstərən bütöv sübutlar toplusunun varlığını boynumuza almalıyıq». Sonrakı araşdırıcılar da bu fikrə gəlirlər. Udi dilinin dağlıq Qafqaz dillərinə mənsubluğu haqqında erməni filoloqlarının əsərlərində də az deyilməyib.

Araşdırıcıları bu qənaətə vadar edən udi dilinin erməni dilindən bütünlüklə seçilən qrammatik quruluşu, fonetik və leksik tərkibidir. İki minillik boyunca udi dilinə erməni dilindən 100-ə yaxın söz keçib ki, çoxu indi unudulub. Udilərin antropoloji məlumatları, tarix və mənşəyi də bunu sübut edir. A. Ş. Mnatsakanyan A. Q. Abramyanı və başqalarını inandırmağa çalışır ki, udilərin dili ən qədim çağlardan erməni dilidir (141-ci səh.).

Fikrimizcə, yenidən sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, udilər və ermənilər mənşəcə olduğu kimi dilcə də tamamilə başqa-başqa xalqlardır. Rəy verilən monoqrafiya haqqında xüsusi nəticələr çıxarmağa da lüzum yoxdur. Bütün göstərdiklərimiz onu deməyə əsas verir ki, A. Ş. Mnatsakanyanın «Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatı haqqında» kitabı elmdən uzaqdır.⁹

III FƏSİL

ALBANİYA // ARANDA MƏKTƏB

Albaniyadakı məktəblərin çoxu orijinal yazı yaradılanadək, yəqin ki, Ermənistanda olduğu kimi, yunan və Suriya dillərindəki ruhani məktəbləri idi. Favstos Buzand bildirir ki, Ermənistanda belə məktəbləri katolikos Nerses açmışdı, çünki o dövrdə xaçpərəstliyi onun ölkəsində şüurla qəbul etməmişdilər, özü də edənlər yalnız o şəxslər idilər ki, «az-maz da olsa yunan və Suriya yazısı ilə tanışdılar...». Ancaq, ilkin qaynaqların söylədiyi kimi, bu məktəblər əsasən əhalinin müəyyən qatından olan uşaqlar üçün idi.

Oqijinal yazının ortaya gəlməsi ilə yeni, ancaq bu dəfə ana dilindəki məktəbdə tələbat yarandı. Onlardan başlıca məqsəd yeni dinin -xaçpərəstliyin yayılması və ona qulluq edilməsi üçün ruhanilər və «İncil»i çevirmək üçün tərcüməçilər yetişdirmək idi. Bəllidir ki, Maştosun şagirdlərinin çoxu, o sıradan Koryun da erməni dilindəki ruhani məktəblərin vardapet-tərcüməçi ilk məzunları idi.

Albaniyada ana dilindəki məktəb də, Koryunun onun səciyyə və vəzifəsi haqqında heç nə xəbər verməməsinə baxmayaraq, yəqin ki, belə məqsəd izləyirdi. O, yazır ki, alban yazısı yaradıldıqda şah Ərsvalen və arxiyepiskop İyeremiya «əmr verdilər ki, ağılığın müxtəlif vilayət və yerlərdən yazını öyrətmək üçün uşaqlar gətirilsin, münasib və rahat yerlərdə yığılsın, qruplara bölünsün və (onların) yeməyi üçün məvacib təyin edilsin». Koryunun məlumatı kiçik artırma ilə Musa Xorenlinin “Ermənistan tarixi»ndə də (III kitab, 54-cü fəsil) təkrar edilir.

Maarif şəbəkəsi V yüzilliyin son çərçivəsində inkişaf etdi. «Alvan tarixi»nin I kitabının müəllifi bildirir ki, alban şahı və maarifçisi III Vaçağan xaçpərəstliyi Albaniyada öz kanon qərarı ilə dövlət dini kimi təsdiqləyərək hər yanda şah xəzinəsi hesabına məktəblər açdı, «Alvan tarixi»nin I kitabının 18-ci fəslə beləcə də adlanır: «Vaçağan şahın cadugərlərin bəd uşaqları üçün məktəblər təsis etməsi haqqında»; burada müəllif danışır ki, «Vaçağan cadugərlərin, ovsunçuların, büt-pərəst kahinlərin, rəmmalların və türkçarələrin uşaqlarını toplayıb onları məktəbə verməyi, onlara ilahi elmi öyrətməyi və xaçpərəst həyatına vaqif etməyi əmr etdi».

K. V. Treverin göstərdiyi kimi, alban tarixçisinin bu məlumatında «söhbət o məktəbdən gedir ki, orada valideynləri qədim yerli büt-pərəst tapın-aqların, bidətçi təlimlərin ardıcılı olan uşaqlar xaç-pərəstlik ruhunda tərbiyə olunurdular. V yüzilliyin sonunda (alban əlifbasının ixtirasından sonra) özülü qoyulmuş məktəbin bu xüsusi xatırlatması artıq bu vaxt şagirdləri və yazıya öyrədən adi adi məktəblərin varlığını güman etməyə əsas verir».

Bu, xaç-pərəstliyə-qədərki inamların aradan çıxması və yeni dinin qüvvətlənməsi haqqında çox orijinal tədbir və eyni zamanda məsələnin köklü həlli idi. Büt-pərəstlərin uşaqları xaç-pərəst məktəblərində oxuyurdularsa, deməli, onların qabaqkı inamlarını heç kəs davam etdirməyəcəkdi.

İlkin mənbələrin məlumatlarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, V yüzilliyin sonundan başlayaraq Albaniyada məktəblərin varlığına artıq təbii hal idi. Özü də şəhər, xüsusən paytaxt məktəbləri ilə yanaşı, kənd yerlərində də xeyli məktəb vardı. «Alvan tarixi»nin I kitabının müəllifi bildirir ki, şah III Vaçağan Albaniyanı gəzəndə tez-tez kənd məktəblərinə baş çəkər, əlinlə kitab, lövhə və başqa vəsait olan şagirdləri başına yığıb bərkdən xorla oxumağı onlardan xahiş edərdi.

Sonrakı əsrlərlə Albaniyada maarif şəbəkəsi daha da genişləndi. «Alvan tarixi»nin II kitabının müəllifinin dediyindən aydın olur ki, ölkənin oxumuşlarının geniş zəkası vardı, elmin müxtəlif sahələrini bilirdilər, yaxşı natiq idilər. Bundan başqa, elə bu kitabın müəllifi deməsinə görə, Albaniyada musiqi təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi: 33-cü fəsildə qeyd olunur ki, Zəburuxuyan David musiqili mahnılar qoşub, 34-cü fəsildə isə danışılır ki, knyaz Cavanşir yayda adətən, öz mülkünün dağlıq vilayətlərini gəzərdi ki, «yay günlərini çoxlu xanəndələrlə şən məclislərdə keçirsin».

Deməli, Albaniyada məktəblər müxtəlif sahəli idi.

Yalnız biliklərin nəsildən-nəsilə ötürülməsi ənənəsi olduqda yazı, dil və ədəbiyyat yayıla bilər. Biliyin ötürülməsinin əsası məktəbdir.

Orta fars qaynaqları fərhəngistan adlandırılan məktəblərin mövcudluğunu söyləyir. «Kavadın oğlu Xosrov və gənc» əsərində bu məktəblərdə ad-sanlı ailələrdən çıxmış uşaqların necə oxuduqlarından ətraflı danışılır. Hər şeydən öncə onlara «Avesta»nın tərkib hissələrini - yaş-talar, şatlar, yasnalar, videvdat,

«Avesta»nın orta fars tərcümə və şərhini - zendi öyrədirdilər. Təlim fənləri içərisində incə ədəbiyyat, tarix, ritorika və nücum vardı.

Hər bir gənc at çapmağı, ox atmağı, cida tullamağı bacarmalı idi. Dərs kursuna şahmçat (şətrənc), dama (nevardəşir), top (indiki çövkən tipli) oyunları daxil idi. İncəsənətə, oxumağa və çalğı alətlərində (kifara, sitra) çalmağı bacarmağa az əhəmiyyət verilmirdi.

Beləliklə, fərhəngistanda təlimi bitirən gənc oğlan dünyəvi və hərbi həyata hazır olurdu.

Kahin məktəbi hərbədistan termini ilə bildirilirdi. Kahin məktəblərində hərbədlər dərs deyirdilər. Təlim prosesində «Avesta» və «Zend»in mətnləri zəbər oxunur. Qatların dəqiq xatırlanmasına ayrıca diqqət yetirilirdi.

Şagirdlər xəvişt termini ilə adlanırdılar. Onların özləri təlim haqqı verirdilər.

Kahin məktəblərindəki şifahi təlim prosesi haqqında «Hərbədistan»da («Avesta»nın itirilmiş naskasının 30 fəslindən biri) geniş məlumatlar vardı. Dini mətnlərin şifahi öyrənilməsinə ərbəblər zəməzəmə-zümzümə deyirdilər.

Xaçpərəst əhalinin öz məktəbləri vardı. Bəlli olduğu kimi, I Şapurun və onun on yaxın varislərinin işğalçı ya, Kilikiya, Kappadokiya və xaçpərəst əhalili başqa ölkələrin tutulmasına gətirib çıxardı; həmin xaçpərəst əhali zorla İran şəhərlərinə köçürülür və Sasani dövlətində xaçpərəstlik miqdarca da, rolunagə də yüksəlirdi. Başlıca olaraq bu, şəhər əhalisinin kilsə icmalarında birləşmiş dövlətli ticarət-sənət təbəqələri idi.

Suriyalılar savad, yazı, «İncil»in oxucu öyrədilən məktəbləri ilə güclü idilər. Sasani dövləti xaçpərəstlərinin yaşadığı həmin tarixi şəraitdə savadlılığın böyük əhəmiyyəti vardı.

Suriya məktəbləri daha çox kilsə və monastr məktəblərinə oxşayırdı. Onlar ali məktəbə nərdivan olan ibtidai təhsil verirdi. Şagirdlər ibtidai məktəblərdə Əhdi-ətiq və Əhdi cədid, oxuyub şərh etməklə məşğul olurdular. Beləliklə, məktəb dini səciyyə daşıyır, savadın özü isə dünyəvi elmlərə yol açır.¹

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNƏ DAİR

Çoxminillik tarixi, e. ə. X-IX əsrlərdən etibarən dövləti (Manna, Midiya, Atropaten, Alvan // Aran), inkişaf etmiş maddi mədəniyyəti və b. amilləri olan Azərbaycan qəbilə və tayfaları ...Səlcuq oğuzları və qıpçaqlarla «konsolidasiya» üsulu ilə birləşib vahid Azərbaycan xalqını və Azərbaycan dilini yarada bilməzdilər. Əgər belə bir proses mümkün olsaydı ərəb və fars dilləri Azərbaycanda ən gec VII-VIII əsrlərdə qadib gələrdi. Əlbəttə, xalq və dil mənşəcə müxtəlif də ola bilər.

Ancaq faktlar təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqının tərkibini türkdilli qəbilə və tayfalar təşkil etdiyindən, həqiqətən həm dil və etnik cəhətdən qohum olan bu komponentlərin birləşməsindən vahid Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili yaranmışdı. Həmin ərazidəki digər qəbilə və tayfalar üçün bu dil ümumünsiyyət vasitəsi olduğundan, onlar tədricən dillə azərbaycancalaşmağa başlamışlar. Xatırladığımız kitabın [«Azərbaycan tarixi» (rusca) Bakı, «Elm», 1979 - red.] müəlliflərinin dedikləri «Azərbaycanın yerli əhalisinin dillə türkləşməsi» (yazıkova tyurkizasiya korennoqo naseleni Azerbaydjana...) prosesi ümumxalq Azərbaycan dili formalaşandan sonra başladığı üçün indiyədək də davam edir. Məhz buna görə də Azərbaycan ərazisindəki türkdilli qəbilələrlə yanaşı mövcud olmuş irandilli və qafqazdilli qəbilələr indiyədək də ana dillərini mühafizə edib saxlamışlar. Erməni və gürcü dilləri Qafqaz ərazisindəki qədim dillərdən sayılır. Erməni və gürcü dilləri eramızın V əsrinin ilk rübündən etibarən yazısı olan dillərdir. Bununla belə, onların təsir dairəsi heç də Azərbaycan dilinin nəşr dairəsi səviyyəsində olmayıb. Gürcü dilinin ilk izahlı lüğətinin müəllifi, görkəmli yazıçı və dövlət xadimi Sulxan Saba Orbeliani hələ XVIII əsrdə gürcülərin Azərbaycan dilinə olan ehtiyacını nəzərə alaraq üç min sözdən ibarət Azərbaycanca (türkcə) – gürcücə sözlük tərtib etmişdi. Məşhur erməni yazıçısı, yeni erməni ədəbi dilinin və erməni realist ədəbiyyatının banisi, inqilabçı-demokrat Xaçatur Abovyan yazırdı ki, «şairanəliyinə, ahəngdarlığına, axıcılığına və qrammatik quruluşunun sadəliyinə görə tatar (Azərbaycan - Q. V.) dili Qafqazdakı bütün dillər içərisində yeganə dildir». Azərbaycan-türk dilinin erməni xalqı içərisində geniş yayıldığına xüsusi diqqət

yetirən X. Abovyan yazırdı ki, Ermənistanda «türkcəni hətta qadınlar və uşaqlar belə bilir. Buna görə də xalq içərisində məşhur və fitrətən şairlik istedadına malik olan adamların türkcə şer yazmaları və oxum çox təbii bir haldır».

Azərbaycan dilində şer yazmaq ənənəsi isə erməni ədəbiyyatında çox qədimdir. Akademik M. Abeğyan yazır ki, erkən orta əsr erməni poeziyasında qafiyəli şer məhz Azərbaycan-türk dilinin təsiri ilə meydana gəlmişdi.*

Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin genişliyi səbəbini məşhur qafqazşünas akademik Y. Veydenbaum belə izah edir: «Sadəliyi və öyrənmək üçün asanlığı Azərbaycan şivəsini bütün Şərqi Zaqafqaziya üçün beynəlxalq dil etmişdi».

Göründüyü kimi, XII əsrdən sonra Azərbaycandakı yerli qəbilə və tayfaların dilcə türkləşməsi nəticəsində yaranan bir dil qısa müddət ərzində Qafqaz kimi mürəkkəb dil arealında belə böyük təsir qüvvəsinə malik ola bilməzdi: Zaqafqaziya SSRİ-də ən qədim yaşayışın, maddi mədəniyyətin, dövlətin və sair amillərin məskənidir. XII əsrdə artıq çoxmillət dövlət quruluşuna, zəngin mədəniyyətə, ədəbiyyata, yazı ənənəsinə malik olmuş, gürcülərə və ermənilərə bu dövrdə yenidən yaranmış Azərbaycan dili necə güclü təsir göstərə bilirdi? Akademik M. Abeğyan və akademik R. Açıryan dönə-dönə yazmışlar ki, Azərbaycan və türk dillərinin təsiri nəticəsində erməni dilinin sintaksisi xeyli dəyişərək Hind-Avropa dillərinin sintaksisindən uzaqlaşmış, iltisəqiləşmişdir.*

Bunu hələ XIX əsrin 70-ci illərində doktor Mordtman da hiss etmişdi. Erməni dilinə həsr etdiyi məqalələrin birində o yazırdı: «Məlumdur ki, ermənilər Hind-Avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili Turan (türk - red.) dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mən həmin ifadə ilə heç də çoxəsrlik kontakt nəticəsində osmanlı türkcəsindən alınmış sözləri nəzərdə tutmuram. Söhbət IV, V, VI və VII əsrlərdə erməni dilinə keçmiş Turan elementlərindən gedir. Bu elə bir dövr idi ki, dünyada hələ nə Səlcuqlar, nə osmanlılar... var idi».

* M. Abeğyan. Xalq mahnıları (erməni dilində). Vağarşapat. 1904, 34-35-ci səh.

* M. Abeğyan. Yeni erməni dilinin sintaksisi (erməni dilində) Tiflis, 1912; R. Açıryan. Erməni dilinin tarixi (erməni dilində). II cild, Yerevan, 1951, 287-291-ci səh.

Doktor Mordtmanın fikrini ətraflı şərh edən professor K. Patkanyan 1879-cu ildə yazırdı ki, erkən orta əsrlərdə Zaqafqaziyada türk dilli qəbilə və tayfaların olduğu heç bir şübhə doğurmur. IV əsrdə Ermənistanə köçmüş çenlər heç də əsl çinlilər deyildilər; gürcü mənələri çox zaman türkləri çen kimi qeyd etmişlər, onlar buraya Volqa boyundan köçüb gəlmişdilər. O (K. Patkanyan - red.) öz fikrini təsdiq etmək üçün erməni dilindəki maraqlı qədim Azərbaycan alınmalarından bir neçəsini misal gətirir. K. Patkanyanın faktları bir daha göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Zaqafqaziyada nəinki türk mənşəli Azərbaycan dili var idi, bu dil hətta o zaman qonşu xalqların (o cümlədən ermənilərin və gürcülərin) dillərinə də təsir etmişdi.

Son illərin tədqiqatları göstərir ki, nəinki eramızın ilk əsrlərində, hətta ondan xeyli əvvəl həmin dilin Zaqafqaziyanın, Kiçik və Ön Asiyanın qədim dilləri ilə müəyyən əlaqələri olmuşdur. Biz Şumer, xurrit, Urartu, qədim fars və digər qədim ölü dillərin fonetik, qrammatik və leksik tərkiblərinə nəzər saldıqda orada Azərbaycan dilinin qədim dövrü ilə əsləşən bir sıra uyğunluqlara, bəzən də alınmalara rast gəlirik. Əlbəttə, bu dillərin 2500-3000 il bundan əvvəlki vəziyyəti bizə tam aydın deyil. Məlumdur ki, dilin leksik tərkibi kimi səs tərkibi də dinamikdir, hətta mövcud eyni mənşəli sözlərdə həmin müddətdə müəyyən semantik dəyişikliklər baş vermişdir. Odur ki, edilən müqayisələr, qarşılaşdırmalar bütün hallarda uğurlu olmasa da, qanunauyğunluğun mövcudluğu təkzibedilməz faktdır. Əgər yuxarıda adları çəkilən ölü dillərlə Azərbaycan dilində təkcə leksik yox, həm də fonetik və qrammatik səviyyələrdə uyğunluq və paralellərə rast gəlinirsə, deməli, bu həmin dillərin kontaktının nəticəsidir. Son vaxtlarda müxtəlif müəlliflərin dediyim kontaktla bağlı ekstralingvistik fakta diqqət yetirməyi lazım bilirəm. Tədqiqatçılar yazırlar ki, xurritlərin yaxın qonşuları qeyri-sami mənşəli sübarilər Onların adı Akkad kitabələrində subarium, şubaru, sübarey, Şumer kitabələrində isə subir kimi qeyd edilir. Buradakı «bir» Şumer dilində «səhra» mənasında işlənən söz idi ki, bu da türkdilli sabirlərin adı ilə bağlı «sibir» toponimi ilə eyniyyət təşkil edir.

İ. M. Dyakonov yazır ki, xurritlər, çox güman ki, Ermənistanın dağlıq hissələrində e. ə. VI-V əsrlərə qədər mövcud olmuşlar. Belə ki, Herodot burada armenlərdən başqa sasperlərin, aleroidlərin və matienlərin də adını çəkir. İ. M. Dyakonovun

fikirincə, sasperlər qədim kartvel qəbilələrindən biri imiş və buna görə də bu etnonim kartvel dillərindəki sa- sözünü və sper söz kökündən ibarətdir. Deməli, sasper «sperlərin ölkəsi» mənasında işlənən toponim imiş. Lakin Herodot onların mənşəyi barəsində məlumat vermir. O yazır ki, sasperlər Midiyanın qonşuluğunda Araz çayının sahilində yaşayırdılar. Midiyanın sasperlərin ölkəsi ilə həmsərhəd zonası qalın meşəliklərdən və hündür dağlardan ibarətdir.

Onu da qeyd edim ki, Herodotun «Tarix»ində savirlərdən - sasperlərdən başqa abarlardan və başıqıraxılardan da bəhs edilir. Herodotun əsərinin rus dilinə tərcüməçisi, tanınmış sovet yunanşünası Q. A. Stratonovski yazır ki, burada xatırlanan abarlar köçəri qəbilələr idi, bunlar Altay xalqlarından biri imiş, sonralar «avar» adlanmışlar. Bunlar həmin o avarlar idi ki, erkən orta əsrlərdə (IV-VI əsrlərdə) artıq Dərbənd zonasında idilər. Başıqıraxıları isə görkəmli sovet yunanşünası S. Y. Lurye müasir başıqıraxıların əcdalı hesab edir. Herodotun «Tarix»ində xatırlanan arkan, aşxi>aşi // acı kimi qədim türkmənşəli sözlər də xüsusi maraq doğurur.

Sasperlərə (sabirlərə) gəldikdə isə Herodot, çox güman ki, Kür-Araz ovalığında, xüsusilə Azərbaycan SSR-in şimal-qərb zonasında yaşamış ən qədim Azərbaycandilli savir // sabir tayfa birləşməsini nəzərdə tutmuşdu. Əgər savirlərin və savir tayfa birləşməsinə daxil olmuş onoğurların, sarioğurların, hunların, ağxəzərlərin və başqalarının tarixinə nəzər salsaq fikrimin doğruluğuna şübhə qalmaz. Belə ki, ən qədim gürcü yazılı abidələrindən biri olan «Motskevay Kartlisa»da (VIII əsr) yazılır ki, e. ə. IV əsrin 30-cu illərində Makedoniyalı İsgəndərin İrana və Cənubi Zaqafqaziyaya yürüşləri zamanı Gürcüstan SSR ərazisində, Kür çayı sahilində buntürklər yaşayırmış. Alınmaz qala divarları ilə əhatə edilmiş dörd iri şəhəri və güclü qoşunu olan buntürkləri İsgəndər məğlub edə bilməmişdir. Akademik Q. A. Melikişviliyə görə, qədim gürcü mənbələrinin şərq Gürcüstan ərazisindəki həmin maraqlı xalqı gah «buntürk», gah «hun», gah «xəzər», gah da «qıpçaq» adlandırmalarından görünür ki, söhbət ən qədim buntürklərlə yanaşı, həmin əraziyə bir-birinin ardınca gəlmiş hunlardan (IV-VI əsrlər), xəzərlərdən (VII-VIII, həmçinin IX əsrlər) və qıpçaqlardan (XI əsr) gedir.

Doğrudan da, qədim gürcü mənbəyinin buntürklər bərəsindəki məlumatını tarixçilər anaxronizm hesab etsələr də (İsgəndər yürüşlərindən azı min il sonra yazılmış bir salnamədə anaxronizm təbiidir); burada bir həqiqət var. Çünki mənbə yazılan zaman Zaqafqaziyada və Dağıstanda türkdilli qəbilə və tayfalar saysız-hesabsız olduğundan onun müəllifi yazır ki, İsgəndər xəzərlərin və Qafqaz hunlarının mərkəz şəhərlərindən biri olmuş Sarkineni də tutmuşdu. Onun fikrincə, bu sonuncu hadisə Keyxosrov (yəni Xosrov Ənuşirvan) dövründə baş vermişdi. VIII əsr gürcü tarixçisinin məlumatı həqiqətən də baş vermiş bir hadisənin inikası idi. Belə ki, eramızın ilk əsrlərindən etibarən xeyli artaraq güclənən savirlər və kəngərlər təxminən V-VI əsrlərdə məğlubedilməz bir qüvvəyə çevrilirlər. İran imperiyası üçün təhlükəli bir qüvvəyə çevrilmiş bu qəbilə birləşmələri artıq xarici işğalçıları öz ölkələrinə buraxmırdılar; yeri gələndə özləri İran, Bizans kimi nəhəng imperiyalara hərbi yürüşlər edirdilər, VI əsr Suriya tarixçisi I Mar Aba yazır ki, Xosrov Ənuşirvan, çarlığının 10-cu ilində (yəni 542-ci ildə) kəngərlərlə vuruşmalı olmuşdur (indiki Naxçıvan MR zonasında). Bu zona kəngərlərin qədim torpağı idi. Burada artıq IV-V əsrlərdən etibarən həmin tayfa birləşməsinin adı ilə «Kəngər dağı» və «Kəngər vilayəti» kimi toponimlər yaranmışdı. V əsr erməni tarixçisi Parplı Lazar yazır ki, Zaqafqaziya xalqları 482-ci ildə Sasanilərə qarşı birgə üsyan qaldıranda onların birləşmiş ordusu Kəngər dağının dibinə toplaşmış hunların köməyini gözləmişdir. Maraqlı burasıdır ki, indi Ermənistan SSR-in Qukasyan rayonu ərazisinə daxil olan həmin tağ o zamandan bu günədək «Kəngər dağı» (erməni dilində - Kanqaraq Lern) adlanır. Naxçıvan MR-də indi də 4 «Kəngərli» və «Kəngərlər» kəndləri, hətta «Kəngərli» фамиliyası mövcuddur.

N. V. Pıqulevskaya yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalədə (Mar Aba I. -«Советскоје востоковеденије», V, 1948 - red.) yazır ki, Xosrov Ənuşirvan dövləti üçün böyük bir təhlükəyə çevrilmiş kəngərlər Azərbaycandakı ən qədim hun qəbilələrindən idi (77-ci səh.). «hun» adı altında isə belə qəbilələr və qəbilə birləşmələrinə artıq I - II əsrlərdən Azərbaycanda rast gəlinir. Əgər biz eramızın I əsrində Strabonun və Böyük Plininin əsərlərində savirlərin və kəngərlərin adlarına təsadüf ediriksə, az sonra - II əsrin əvvəllərində Dionisi Periyeket çox aydın şəkildə yazır ki, «Kaspi dənizinin şimal-qərb tərəfində yaşayanlar aşağıdakılardır: skiflər, ...sonra hunlar,

onlardan sonra kaspilər, daha sonra hərbeil albanlar və ölkənin dağlıq hissəsində yaşayan kadusilər, onların qonşuları mardlar, girkənlər və tapirlərdir». Deməli, söhbət Dərbənd – Bakı – Salyan – Astara - Lerik zonasından gedir. Bu, Cənubi Dağıstandakı türkdilli qəbilələrin ilk dəfə «hun» kimi qeyd edilməsi idi. Sonralar biz görəcəyik ki, hətta erkən orta əsr erməni və Bizans tarixçilərinin «ən güclü türk xalqı» adlandırdıqları savirlər də mənbələrdə çox zaman «hun» kimi qeyd edilir. Bundan əlavə, Zaqafqaziya mənbələri eramızın ilk əsrlərindən bəhs edərkən nəinki ayrı-ayrı hun qəbilələrinin adını çəkir, hətta onların Ermənistan ərazisinə nə zaman köçdüklərindən də bəhs edirlər. Məsələn, Ermənistan tarixinin atası sayılan Movses Xorenatsi eramızın ilk əsrlərindən etibarən Zaqafqaziyada çoxlu türk mənşəli qəbilələrin oturaq həyat sürməsinə söyləyir. O, Azərbaycanda və Ermənistanda yaşayan oğurlar barəsində yazır ki, bunlar (müəllif onları «vğundur» kimi qeyd edir) Ermənistanın şimal hissəsinə e. ə. II əsrdə köçüb gəlmişlər. Q. Xalatyən bu məlumatı anaxronizm hesab etsə də yazır ki, Xorenatsinin xatırladığı vğundurlar, çox güman ki, VII əsr Ermənistan coğrafiyasında da adı çəkilən oğhondorlar, yəni «onoğundur»lar, yaxud «hunoğundur»lardır. Bunlar Zaqafqaziya gəlmiş ən qədim oğuz // oğur qəbilələrindəndir. Alvan tarixçisi Musa Qalakətli yazır ki, təxminən 442-445-ci illərdə hun padşahı 11 alayla Kür çayını keçib Ermənistanı və Gürcüstanı fəth edir. Onun əsas dayanacağı məhz hunlar tərəfindən tikilmiş Hunan // Xunan və Xalxal şəhərləri idi (bunlar indiki Qazax - Ağstafa ərazilərində idi). Təxminən həmin illərdə, bəlkə də bir az əvvəl, iki adlı-sanlı hun knyazlığı Qorun və Qazan xanın başçılığı ilə sünik (indiki Zəngəzur) vilayətinə köçmüşdür. Onların yaşadıkları kəndlər alvan tarixçisinin əsərlərində Xut və Şağat adlanır, hər iki kənd (əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi) indi də Ermənistan SSR-in Sisyan rayonu ərazisinə daxildir. Adı V əsrdə çəkilən «Gözəl Qazan» sonralar «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının baş qəhrəmanı kimi təsvir olunur.

Xalxal - hunan xətti ilə Gürcüstanı hücum edən oğurlar 447-448-ci illərdə Kolxidanı tuturlar. Onların bu hərbi yürüşü V əsr Bizans tarixçisi Panili Priskin əsərində ətraflı təsvir edilir. VI əsr Bizans tarixçisi Ağafi (532-582-ci illər) həmin hadisəni Prispin məlumatı əsasında daha geniş şərh edərək yazırdı ki, Kolxidadakı «Onoqris» yaşayış yerinin adı çox qədimdir; o, Onoğur adlanmış

hunların bu yerdə kolxlarla vuruşmasının, bir növ, yadigarıdır. Alvan tarixçisi bu onoğurları bəzən «hunogur» da adlandırır. Maraqlı burasıdır ki, həmin onoğurların bir hissəsi V əsr erməni tarixçisi Yeğişenin əsərində həyləntürk (əyləntürk - Q. V.) kimi qeyd olunur. Aranın (Qafqaz Albaniyasının) siyasi-ictimai həyatında xüsusi rol oynamış həmin əyləntürklərin padşahı Eran idi. 452-ci ildə onoğurlar - əyləntürklər Eranın başçılığı ilə Arandakı İran qoşunlarını darmadağın edib onları bu ölkədən qovmuşlar. Maraqlıdır ki, Yeğişeyə görə, Eranın əsas məskəni Balasaqan // Balasaqun (>Balaca hun?) - Paytakaran, yəni Muqan - Mil zonası idi. Burada istər-istəməz Aran // Alvan ölkəsinin adının mənşəyi nəzəri cəlb edir. Əslində bu oykonimin mənşəyi hələ Movses Xorenatsinin diqqətini cəlb etmişdi. Alvan // Aran adının yaranma tarixindən bəhs edərək o yazır ki, e. ə. I əsrdə Parfiya şahı Valarş (Balas) Arazdan Xunanakertə (Xunan xalasına) və Qafqaz dağlarına qədər uzanan və əhalisi sıx olan bu axarlı-baxarlı ölkənin idarəsini adlı-sanlı, ağıllı və müdrik Arana tapşırırdı. O, mülayim təbiətli, həm də çox səxavətli, əliaçıq olduğundan, ölkə də onun adı ilə Ağvan // Ağvan, yəni «səxavətli, comərdlər ölkəsi» adlanmışdı. Xorenatsinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etmiş Nikoğos Emin yazır ki, qədim erməni dilində Aku>Ağu həm «səxavətli, əliaçıq, alicənab», həm də «şirin» mənalarında işlənmişdi.

Gəlin həmin sözlərin hər ikisinin semantikasına nəzər salaq: S. Y. Malov ağı // acı sözünə eyni mənada Orxoy-Yenisey kitabələrində rast gəlir; həmin mənada bu söz XI əsrdə Mahmud Kaşğarının «Divan»ında və Yusif Valasanqunlunun «Kutadqu bilik»ində qeyd olunur: sonuncudakı «ağı suratin kim korjin tesä» cümləsi «Drevnetyurkskiy slovar» da «esli kto pojelaet uvidetv lido şedroqo» kimi tərcümə edilmişdi. V. V. Radlovun lüğətində də bu sözün tərcüməsi «шедрый» kimi verilir. V. A. Nikonovun fikrincə, rus dilindəki «Akiev» familiyasının kökü, qədim Volqaboyu türklərinin (çuvaşların və tatarların əcdadlarının) dilindəki Aki // Aku kişi adındandır. Q. F. Səttarova görə, antroponim Aki bulqar-çuvaş dilinə məxsus şəxs adı «Aki»dəndir ki, bu da öz növbəsində qədim türk dillərində ümumi isim kimi işlənmiş aqi «səxavətli, alicənab, comərd» sözündəndir.

Göründüyü kimi, Ağu-an oykeniminin «comərdlər yurdu» mənasında olduğuna şübhə qalmır. Xorenatsi də yazır ki, Ağvan barlı-bağatlı, hər cür nemətləri bol, zəngin faunası, xoş xasiyyətli,

mülayim təbiətli əhalisi olan bir ölkədir. Həmin oykonimin «Alban» variantını da nəzərdən keçirək; vaxtı ilə Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün «Gülüstani-İrəm» əsərində Quba rayonu ərazisindəki Alpan kəndinin adını «Alban» ilə eyni köklü hesab edirdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif rayonlarında Alpout (Alpağut) kəndləri də var. Bu adların kökündə «alp» sözü durur. Məlum olduğu üzrə, Firdovsinin Şahnamə» əsərində də adı tez-tez çəkilən turanlıların başçısı əfsanəvi Əfrasiyab türkdilli xalqlar tərəfindən Tonga Alp ər adlanırdı. Mahmud Kaşğari «Divan»ında həmin adı şərh edərək yazır ki, buradakı topğa «bəbir», alp «qəhrəman», ər isə «qəhrəman kişi» deməkdir. Deməli, Ağan kimi Alpan da «mərdlər, comərdlər, alicənablar ölkəsi» mənasında işlənmişdi,

Hər iki sözün mənşəyi haqqındakı ikinci fikir də türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə bağlıdır. «Alban» oykoniminin kökünü «ala // alu» ilə bağlayan da az deyil. Doğrudur, Qafqaz dillərində ala // elu // alalu «yüksək, hündür», Urartu dilində al eyni mənada, hətta Akkad dilində elu «səma», «allah» mənasında işlənir. Türk dillərində də al // ala və ağ «yüksək, hündür» mənələrindədir. Alatau, Altay tipli oronimlərin «hündür dağ, yüksək dağ», ağ - felinin isə «qalxmaq, dağa, hündür yerə çıxmaq» mənələrində olduğu məlumdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da «ala seyvamlı ağ ban evlər» ifadəsinə tez-tez rast gəlirik.

Bu baxımdan Aran oykonimi də xüsusi maraq doğurur. Belə ki, o elə məhz V əsrdə meydana gəlmiş addır. Movses Xorenatsimin onu e. ə. I əsrə aid etməsi, Həm də Sisaq nəsli ilə bağlanmasının səbəbini K. V. Trever özünün «Очерги по истории и культуре Кавказской Албании» əsərində (M., - L., 1959, 310-cu səh.) çox gözəl şərh etmişdir. «Aran» haqqındakı son iki tədqiqatda bu sözün «isti yer», «ağıl» (mal-qara ağılı), «mal tövləsi» mənələrində olduğu göstərilir. Xorenatsinin, VI əsr Suriya xronisti Zəkəriyyənin əsərlərində və bütün ərəb mənbələrində böyük bir ölkənin adı kimi qeyd olunan «Aran» oykonimi, çətin ki, bu qədər dar mənada işləndi.

«Ara»ın V əsrin 40-50-ci illərində bu ölkəni öz tabeliyində saxlamış Eranın (əyləntürklərin - onoğurların başçısı) adı ilə bağlılığını ehtimal etmək olar. Təəssüf ki, erkən orta əsr tarixinin görkəmli tədqiqatçısı N. Adonsun hələ 75 il bundan əvvəl bu barədə söylədiyi mülahizə alimlərin nəzər-diqqətini cəlb etməmişdir. N.

Adons balasaqunlardan və Eran // Arandan bəhs edərək yazır ki, «Balasakan // Balasaqun» oymonimi dağlıq ərazidə yaşayan «balasaçı» adlı qəbilənin adındandır ki, onlar bərəsində hələ V əsrdə Favst Buzand yazmışdı. Koryuna və Favsta görə, balasaçılar Kür çayının şimalında yaşayırdılar. Yeğişe yazır ki, süniklərin başçısı Vasak hunların padşahı Eranla dostluq edirdi. Lazar (V əsr) isə onu sadəcə olaraq «hun sərkərdəsi» adlandırır.

Deməli, Lazarın qeyd etdiyi hun sərkərdəsi ilə Eran eyni şəxsiyyətdir. Burada belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aran // Alban sözünün hun forması Eran // Haran idi. Bu isə o deməkdir ki, Vasak Aran // Alban hunları ilə dostluq müqaviləsi bağlamışdı. Ehtimal ki, «balas [açı]» hun qəbilələrindən biri idi.

V əsrin sonu, VI əsrin birinci yarısı artıq elə bir dövrdür ki, türkdilli qəbilə və tayfa birləşmələri Zaqafqaziyanın, xüsusilə Azərbaycanın hər yerində yaşayırdılar. Həm də onlar xırda yaşayış obyektləri ilə yanaşı iri şəhərlər salmışdılar. Bu dövrdə savir-hun ittifaqına onoğurlar, sarığurlar (yəni onoğuzlar, sarıoğuzlar), barsillər, kəngərlər və Qafqazın ən güclü qəbilə birləşməsi olan savirlər daxil idi. Azərbaycan ərazisində bu xalqların adı ilə (Xunanla, Xalxalla yanaşı) Muğan - Mil zonasında Ağhun, Akxəzər, Balasaqun // Balasaqun kimi şəhərlər yaranmışdı. H. Haussiqə görə, protobulqarların əsas özəyini onoğurlar, O. Pritsakin və A. N. Konon fikrincə isə türkütlərin əsas tərkibini dil baxımından oğuzlar təşkil edirdi. Beləliklə, artıq V əsrin sonlarında, Zəkəriyyə Ritorun siyahısına görə, təkcə Cənubi Dağıstan və şimali Azərbaycan zonalarında hunların, sarıoğurların, bulqarların, ağxəzərlərin, xəzərin, savirlərin, onoğurların və barsillərin bir hissəsi yaşayırdı. VI əsr Bizans tarixçisi Prokopi savirləri «Qafqazda ən güclü xalq» kimi qeyd etmişdi. Onun məlumatına görə, 531-ci ildə İran ordusunda üç min nəfərdəm ibarət hun-savir alayı vardı. Onların gücü ildən-ilə artır, Qubadın savirlərlə uzunmüddətli mübarizəsi bir nəticə vermir, yalnız onun oğlu - Xosrov Ənuşirvan 562-ci ildə böyük bir çətinliklə savirləri məğlub edir. Bizans tarixçisi Menandr (VI əsr) yazır ki, Ənuşirvan savirlərdən 10 minini (çox güman ki, ailəni) Kür-Araz ovalığına köçürmüşdü.

V əsrin sonlarından etibarən başlayan konsolidasiya prosesi, çox güman ki, xəzərlərin Aranda sayca çoxalması ilə bitir. Bu tarixi prosesi diqqətlə izləmiş görkəmli sovet türkoloqu M. İ. Artamonov yazır: «Türklərin, savirlərin, xəzərlərin, bulqarların və b.

Zaqafqaziyada, xüsusən aran Albaniyada mənəkləri yəqin ki, onların bu ölkəyə ilk girişlərindən mövcud idi. Sonların onların sayını yeni türk qəbilələri artırdı ki, bu da Azərbaycanın müasir etnik simasını müəyyənləşdirdi».²

Maraqlı burasıdır ki, R.A.Açaryan udi dilindəki oroin // orain «bulaq», «hovuz» sözünü mənşə etibarı ilə aruq // arıq sözü ilə bağlıdır. Məncə, udi dilindəki oroin // orain qədim türk – Altay köklü or // oro «qobu, «quyu» sözü ilə bağlıdır, çünki qədim türk dillərindəki «ora» da həmin kökdən düzəlmiş sözdür. Oro və ary qədim türk dillərində əslində bir kökün fonetik variantlarıdır. Udi dilinə bu söz, ehtimal ki, oro, yaxud ora formasında alınmış və ona - in mənsubiyyət şəkilçisi artırılmışdır (müt. et: udi, аьхъ «düş, dağın döşü»> аьхъ-un «dağ döşü, əkin sahəsi». Buradakı - un dördvariantlı -ın // in //-un // -ün silsiləsindəndir).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq E. V. Sevortyan, nədənsə, «arx» kökünü qədim, «arık»ı isə ondan törəmə kimi qəbul edir.

Amma Mordtmanın və K. Patkanyanın V-VI əsrlər erməni mənbələrində «arıq» sözünün işləndiyini qeyd etmələri E. V. Sevortyanın fikrini şübhə altına alır. Bundan əlavə, «arx» sözünün Zaqafqaziya mənbələrində qeyd olunma tarixi bizə məlumdur. R. A. Açaryan yazır ki, o, «arx» sözünə ilk dəfə 996-cı ildə yazılmış bir kitabədəki «берджай агрин ор джранци архи тагн е»³ cümləsində rast gəlmişdir. Bunu Zaqafqaziya toponimiyası da təsdiq edir. «Arıq» sözündən yaranmış Arıqlı (Gürcüstan SSR Bolnisi rayonu) kənd adı (bax həmçinin Kədəbəy r-da Arıqdəm kəndi), VII-VIII əsrlər əbədələrində Arxlı qala (gürcü dilində: Arxi ц/ихе) və Ulu arx (gürcü dilində: Arxi uli) toponimlərinə isə XI-XII əsrlər gürcü mənbədə rast gəlinir. XI-XII əsrlərdə «arıq» və «arx» yazılı mənbələrdə sinonim şəkildə qeyd olunur. Məsələn, XI Mahmud Kaşğari «arx»la yanaşı «arıq» (bax: MK, II, 10 - Er arıq qazdı), onun müasiri olan erməni tarixçisi Aristakes Lastviretsi isə yalnız «arıq» variantını qeyd etmişdi...

Nəhayət, artıq V əsrdə erməni mənbələrində oxşar kimi qeyd olunmuş qədim qoşqar sözü ilə də ərazimizdə etnotoponimlər yaranmışdı. Buna Qoşqar dağı oronimi və Qoşqar çayı hidronimi misal ola bilər. Azərbaycanda Qoşqar (Təkəli ilə yanaşı) adlı Azərbaycan mənşəli qəbilə də V. Qoşqar, Bayan, Quşçu, Çanaxçı, Qaraqullar kimi qəbilə adlarından yaranmış

toponim eyni ərazidə (Daşkəsən rayonunda) olması da təsadüfi deyil.

V-VI əsrlər erməni mənbələrində xatırlanan maraqlı Azərbaycanizmlərin bir qismi də etnonimlər (el-ulus adları - red.), antroponimlər (şəxs adları - red.) və toponimlərdir (yer-yurd adları - red.). Bunlardakı bir maraqlı qanunauyğunluq, nədənsə, diqqəti az cəlb edir: əslində hər üç element bir-birindən yaranır; ya etnonimlərdən eyni adlı toponimlər və antroponimlər düzəlir, yaxud da etnoslar (el-uluslar - red.) yaşadığı yerin adı ilə tanınır.

V-VI əsrlər erməni tarixçiləri Qazax - Ağstafa zonasında Xalxal, Xunan, Xunanagert oykonimlərini, Naxçıvan zonasında Kəngər dağı və Kəngər vilayətini, Muğan – Mil zonasında Ağhun, Balasaqun, Tarnaut və digər oykonimləri xatırladırlar. Xunan, Ağhun və Xalxal oykonimlərinin hunların adı ilə bağlılığına şübhə yoxdur. P. B. Qolden özünün «Xəzərlərin mənşəyi barəsində tarixi-filoloji dəlillər» adlı əsərində yazır ki, Hun etnonimi Altay dillərinə məxsus söz olub, qədim türk dillərində «gün», yəni «xalq» mənasında işlənmişdir...⁴ hunan // hunanakert (hun qalası) oykonimlərinin hunların adı ilə bağlı olduğunu hələ 1957-ci ildə L. M. Melikset-bek yazmışdı.

Xalxal oykoniminin mənşəyinə gəldikdə isə V-VI əsrlər tarixçiləri Yeğişe, Lazar Parplı və Movses Xorenatsi yazırdılar ki, Aran // Alvan çarlarının indiki Qazax - Ağstafa zonasındakı qış iqamətgahları Xalxal adlanırdı. Bu söz Azərbaycan dilində sonrakı əsrlərdə də «mal ağılı», «qışlaq», «tövlə» mənalarında işlənmiş və bununla əlaqədar olaraq Xalxal (Naxçıvan), Xalxalqışlaq (Vartaşen r-nu) və Daşxalxal (Şəki r-nu) kimi toponimlər də var. Xalxal oykonimi eyni mənada XII əsr gürcü mənbəyində, «Koroğlu» dastanında və digər yazılı mənbələrdə də xatırlanır. Ehtimal ki, hələ V əsrdə mövcud olmuş «Xalxal» təkcə Aran çarlarının qış iqamətgahı yox, ümumiyyətlə, aranlıların qışlağı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi dilində «xalxal»ın sinonimi kimi işlənən «ağıl // ayıl» sözü ilə yaranmış toponimlərin əksəriyyəti «xalxal» ilə düzəlmiş toponimlərlə eyni ərazidədir (müq. et: Daşxalxal - Daşağıl çayı, Şəki r-nda).

Akaiir // Akxazir etnoniminə və etnotoponiminə gəldikdə isə onun barəsində elmdə müxtəlif fikir və mülahizələr var. Xəzər tarixinin mahir tədqiqatçısı M. İ. Artamonova görə, bu, yunan dilində adaptasiyaya uğramış mürəkkəb sözdür; onun birinci

komponenti aka (qədim türk dillərində «kişi xətti ilə böyük olan» - «Старшинство по мужской линии»), ikinci komponenti isə e. ə. II əsrdə hunların hindistanda (yəqin ki, hind dilindən?) qəbul etdikləri çeri // çəriq (yunan - ş, türk - ç) sözüdür. Başqa müəlliflər akaçir etnonimini «ağac əri» (yəni meşədə yaşayanlar) kimi izah edirlər. Məsələn, Q. Moravçik özünün məşhur Buzantino - turcicae» əsərində həmin etnonimin V-VI əsrlər Bizans mənbələrindəki variantını izah edərək yazmışdır ki, V əsr hun qəbilələrindən biri olan həmin etnosun adının qədim türk dillərindəki mənası yəqin ki, «ağac əri» imiş...

V. F. Minorski Cənub Azərbaycan ərazisində mövcud olan Ağacəri // Ağacəri oyxonim və hidronimini «meşəlik yerdə yaşayanlar» kimi şərh edərək yazır ki, bunlar qədim oğuz qəbilələrindən biridir; indiki əraziyə, ehtimal ki, XI əsrdə Səlcuq oğuzları ilə gəlmişlər.

Akaçirləri ilk dəfə V əsr Bizans tarixçisi Panili Prisk xatırladır. O yazır ki, akaçirlər Attilaya tabe olan xalqlardan biri idi. Atillanın böyük oğlu Ellak onların başçısı idi. Buna əsasən də A. V. Qadlo yazır ki, onların adı «ağac əri» (meşə adamları, meşədə yaşayanlar) idi: «Görünür ki, hunların bir hissəsi düzəndə yaşadığı üçün meşəlik yerdə yaşayanlar belə adlanmışlar». Lakin tarixdən bizə məlumdur ki, oğuzlar kimi hunlar da iki böyük budundan (içhun və daşhunlardan) ibarət idilər. VI əsr Bizans tarixçisi Kesariyalı Prokopi yazır ki, Fazis (Araz, yaxud Rion?) çayının qollarından biri Boas adlanır. Onun sahilində sabir adlanan hunlar yaşayır. Feofanın (760-818-ci illər) «Xronoqrafiya»dan məlum olur ki, 527/28-ci illərdə həmin sabirlərin başçısı yüz min nəfərdən ibarət qoşunu olan qadın Boariks idi, ona tabe olan hunlar dış hunlar imiş.

Azərbaycan xaltının, etnogenizində (mənsəyində - red.) iştirak etmiş həmin akaçirlər, ehtimal ki, akxəzər etnoniminin qədim qıpçaq forması olan akxaçir iidi. Buna sübut edən iki başlıca amil var: əvvələ, bütün qədim türk etnosları ən azı iki tirəyə bölünürdülər (bax: aghun – göyhun - sarihun; oğur – onoqur - sarıoğur; xəzər - ağxəzər: - qaraxəzər; qıpçaq - ağqıpçaq - qaraqıpçaq - sarıqıpçaq; uyğur - ağuyğur - sarıuyğur; Ağqoyunlu - Qaraqoyunlu və s.); ikincisi, V-VI əsrlər Zaqafqaziya mənbələri xəzər etnonimini «xazır» kimi göstərmişlər. Azərbaycan xalqının etnogeneziyə iştirak etmiş hunların bir hissəsi olan aghunlar hələ V

əsrdə Muğan zonasının sakinləri imişlər, burada onların hətta Ağhun (ərəb mənbələrində Balasaqun) adlı şəhərləri də var idi.

Belə misalların sayını çoxaltmaq olar. Lakin gətirilən misallardan görüldüyü kimi, artıq V-VI əsrlərdə Azərbaycanın hər yerində türk mənşəli qəbilə və tayfalar yaşadıqlarından, Azərbaycan dili ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Buna görə də təsadüfi deyil ki, VII əsrdən etibarən Zaqafqaziya mənbələrində azərbaycanizmlərin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə çoxalır. M. İ. Artamonovun «Xəzərlərin tarixini öyrənmək üçün birinci dərəcəli mənbə» adlandırdığı «Alvan tarixi»ndə bunlar həm sayca, həm keyfiyyətcə dilçilik baxımından diqqəti cəlb edir. Azərbaycan tarixinin təxminən min illik bir dövrünü əhatə edən bu ensiklopedik əsərin II kitabı VII əsrdə Bərdədə Cavanşirin sarayında yaşamış Musa Qalakətliyə məxsusdur. Əsərin hansı dildə yazıldığı hələlik məlum olmasa da ondakı Azərbaycanizmlər və ümumiyyətlə əsərin özü VII əsrdə Azərbaycan dilinin ümumxalq, danışq dili kimi mövcud olduğunu göstərən on etibarlı mənbədir. Bu əsərdəki azərbaycanizmləri 5 qrupa bölmək olar.

1 - Adi sözlər: avçi - «ovçu», çöpçi - «uşaqların boğazından çöp, çəyirdək çıxaran ara həkimi», alp - «igid, qəhrəman», zer - «yer, ölkə», el // il - «el, ölkə», gekyar - «ildırım», tanqri - «tanrı», qonaq - «qonaq» və s.

2 - Rütbə adları: xaqan - xan, xatun, sabğu // yabğu - «xaqan müavimi», şad - «vali, şahzadə», teqin - «şahzadə» tarxan - «feodal», eltəbər - müəyyən bir ərazinin başçısı», turkan - «xidmətçi, rəbitəçi», tidun - «yüksək rütbəli zabit» və s.

3 - Etnonimlər: əyləntürk, barsil, bulğar, onoğur // hunoğur, hun, xəzər, akxəzir // ağ xəzər, paçkank - «peçeneq» və s.

4 - Antroponimlər: Avçi, Alp, Qazan, Qonaq, Qor və s.

5 - Toponimlər: hunestan, Türkestan (xəzər ölkəsi), Çol // Çul.

Buna biz «Alvan tarixi» ilə eyni dövrdə yazılmış «Ermənistan coğrafiyası»ndakı savrig, paçank «peçeneq», xazir, barsil, hun, qadak quşu və s. sözləri və etnonimləri də əlavə etsək, məlum olar ki, VII əsrdə Azərbaycanda qədim oğuz və qıpçaq dillərinin beş dialekti var idi: y-, d, ç, s-, z-//dz-(?), ç-. Bundan başqa iki ismin, ismin və felin qoşulması ilə düzələn mürəkkəb sözlər (eltəbər, tantrixan, əyləntürk, kökyar, zerteqin və s.) və nəhayət, sözdüzəldici şəkilçilər (av-çi, çöp-çi, yapın-cı və i. a.) mövcud idi.

Bütün bu dialekt bölgüsü və qalan leksik, qrammatik amillər o zamandan bugünədək Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərir. Bunların bir qismi isə türkologiyada, necə deyirlər, inqilab xarakterli faktorlardır. Elə avçi sözünü götürək: türkoloqların fikrincə, türk dillərində «v» spirantı («f» və «h» ilə yanaşı) X əsrdən sonra, kipləşən (boğaz bağlı) samitlərin spirantlaşması nəticəsində meydana gəlmişdir. Lakin «Alvan tarixi»ndə «açvi», «Ermənistan coğrafiyası»nda isə «savirik» «v» spirantı nlə iki dəfə təkrar olunur.

Qeyd etməliyəm ki, «v»nin VII əsr Zaqafqaziya mənbələrindəki azərbaycanizmlərdə işlənməsi təsadüfi hal deyil. Biz «v» ilə gələn türkizmlərə VII-VIII əsrlər Bizans mənbələrində və xüsusilə həmin əsrlərə məxsus məşhur protobulqar şəxs adları şəcərəsində də rast gəlirik. VII əsrdə türk aləmində Avçi kişi adı geniş yayılmışdı. Bizans xronisti Feofan yazır ki, 602-ci ildə Dunay çayı sahilindəki Dəmir qapı yaxınlığında (müəllifdə - Katarakt) toplaşmış Bizansa hücumu hazırlamış türk ordusuna məşhur Apsix başçılıq edirdi. Bu antroponimi tədqiq edən H. Haussiq yazır ki, Afix // Afsiv əsliində -çi şəkilçisinin qoşulması ilə isimdən düzəlmiş sifətdir (Afsiv və yaxud Arsiv). Bu antroponimin kökü, H. Haussinin fikrincə «ağ» (ov) sözüdür. O bunu «Avsiğ kan» kimi oxuyaraq qeyd edir ki, həmin antroponimin mənası «ov həvəskarı, ovu çox sevən xan» deməkdir.

«Alvan tarixi»ndə -çi şəkilçisinin qoşulması ilə düzələn «çöpçi» sözü də xüsusi maraq doğurur, çünki bu söz özünün ilkin semantikasını yalnız Azərbaycan dilində saxlayır. Azərbaycan dili ilə genetik (mənsəcə - red.) qohum olan türk, türkmən və digər dillərdə o, «süpürgəçi,» mənasında işlənir...

Azərbaycan dili [türk dillərinin] oğuz (cənub-qərb) qrupuna daxildir. Amma «oğuz» və «qıpçaq» etnonimlərini türkoloqlar, nədənsə, səlcuq oğuzlarına (XI əsr) və Dəşti-Qıpçaq qıpçaqlarına (XII-XIII əsrlər) aid edirlər. Halbuki dialekt baxımından onlar Azərbaycanın qədim sakinləri kəngərlər, savirlər, onoğurlar, sarioğurlar, barsillər, xəzərlər və başqaları ilə eyniyyət təşkil edirlər. Belə ki, «savir-xəzər ittifaqı dilləri» adlandırdığım bu dillər dialekt baxımından əsasən y-, d-, ç-//ç-, d-, dz-//z,- s-//ş- dialektlərindən ibarət idi.⁵ Bu dialektlərə məxsus sözlər və digər leksik - qrammatik elementlər erkən orta əsrlər Zaqafqaziya mənbələrində öz əksini tapmışdı. «Alvan tarixi»ndə qeyd olunur ki, cənubi Dağıstandakı hun savirlərin başçısı eltəbər Alp (Alp İltver) Zaqafqaziya ölkələri

ilə əlaqələrini möhkəmlətmək məqsədi ilə 682-ci ildə Araka şan-şöhrətli Avçı tarxanı, Ermənistana isə Xursan torpağının valisini göndərir. Müəllif onun adını bilmir, onu Zerteqin Xursan kimi qeyd edir. «Xursan» oykonimi bizə V əsrdən məlumdur. Belə ki, V əsr erməni tarixçisi Yeğişe Zaqafqaziya xalqlarının 451-ci ildə Sasani imperiyasına qarşı birgə mübarizəsindən bəhs edərkən yazır ki, hunlar onların köməyinə gəlmişdi. Bunların bir hissəsi Xursandan və Tavasparandan (indiki Tabasarandan) idilər. Akademik V. F. Minorski qeyd edir ki, Xursan 982-ci ildə yazılmış «hüduddul-ələm»-rində Şirvanşahlığın üç vilayətindən (Şirvan, Layzan, Xursan) biri kimi təsvir olunur. Müəllifin fikrincə, Xursan təxminən Şabran - Müşkür ərazisini (Quba rayonunun cənub hissəsini) əhatə edirmiş. Burada məni dilçi kimi maraqlandıran birinci növbədə yer sözünün «Alvan tarixi»ndə z- dialektində verilməsidir. Əgər biz nəzərə alsaq ki, indinin özündə belə Azərbaycan dilinin Dərbənd-Quba zonası dialekt və şivələrində qədim qıpçaq ünsürləri üstünlük təşkil edir, şübhə qalmaz ki, alvan tarixçisi Xursan valisinin VII əsrdəki – titulu olduğu şəkildə, yəni qıpçaq variantında (Zerteqin Xursan “Xursan yerinin teqini”) qeyd etmişdi. Z- dialekti kimi ç- // c- və ç- dialektləri də əsasən bu zonada qeyd olunur. Xəzər xaqanının Dağıstan və Zaqafqaziya üzrə müavini VII-VIII əsrlər Zaqafqaziya mənbələrində cebğu // cibğə kimi qeyd olunmuşdur. L. N. Qumiyev yazır ki, Avropanın cənub-şərq düzənlikləri VII əsrin 20-ci illərində türklərə tabe idi. Buranın valisi xanın kiçik qardaşı idi. O, “cabğu xaqan” titulu daşıyırdı; xanın oğlu həmin valinin yanında “şad” titulu ilə sərkərdə idi. Göründüyü kimi, VII əsr erməni tarixçisi Sebeos bu adlı cembuxu, alvan tarixçisi Musa Qaləkətli ceb[ğ]u, gürcü yazılı abidəsi “Moksevay Kartlisay”ın müəllifi cibğə kimi yazarkən elə məhz onun xəzər-qıpçaq variantını nəzərə almışlar. Alvan tarixçisi bu rütbə və titulların semantikasını dəqiq bilirdi. Cabğu barəsində danışarkən Musa Qaləkətli yazır ki, o xaqanlıqda vəzifəcə xaqandan sonra ikinci şəxs idi. Maraqlı burasıdır ki, alvan tarixçisinin məlumatına görə, alvan // Aran xaqanının oğlu şada tabe idi. Gürcü mənbəsində cabğu daha dəqiq verilir. Mənbənin məlumatına görə, 627-ci ildə Bizans imperatoru I İrakli⁶ Tiflisin mühasirəsini müttəfiqi eristav Cibğoya tapşırırmışdı. “Cibğə bir neçə gün ərzində Qalanı (yəni Tiflisi – Q. V.) tutdu”.

Cabğunun Şimal xaqanlığında (yəni Xəzər xaqanlığında) xandan sonra ikinci şəxs olması bəzən tədqiqatçılarda şübhə

doğurur. Çünki Çin Linq-xu Tefinin (583-666-cı illər) məlumatına görə, Şərqi türk xaqanlığında vəzifə bölgüsü başqa imiş. Q. Dörfer yazır ki, Şərqi türk xaqanlığında xaqandan sonra bir vitse-xaqan (klein khagan) və dörd kiçik xaqan (unter khagan), yəni iki şad və iki yabğu gəlirdi. Ayrı-ayrı vilayətlərin valisi olan bu kiçik xaqanlar ya xaqanın oğlanları, yaxud da qardaşları öldürdü. Deməli, Böyük (Şərqi) türk xaqanlığının iyerarxiyası 6 nəfərdən ibarət imiş. Kiçik xaqanlıqlar (məsələn, Xəzər xaqanlığı) isə üç nəfərdən xaqandan, yabğudan və şaddan ibarət olurmuş.*

Göründüyü kimi, alban tarixçisi Xəzər xaqanlığında yüksək rütbələrin və onları icra edənlərin funksiyalarını çox dəqiq bildiyi üçün yazırdı ki, cabğu Şimal (Xəzər) xaqanından sonra ikinci şəxs şad isə Aranın valisi idi. «Alvan tarixi»ndə Xəzər xaqanlığındakı digər rütbə və titullar da dəqiq verilir.

Tiyun, yaxud Turun əvəzinə «Alvan tarixi»ndə Tidun variantının qeyd edilməsi də təsadüfi deyil. A. N. Samoyloviç bu titulun bulqar forması olan «Turun» variantına təsadüf etmişdi. Savir - xəzər ittifaqı dillərinin Dərbənd – Quba - Şəki zonasındakı dialektlərində d- dialekti ünsürləri (çox güman ki, onoğurların və sarioğurların) üstünlük təşkil etdiyindən, həmin titulun tidun // tudun fonetik variantı işlənmişdi. (Müq. edin: ayaq əvəzinə adaq - Vartaşen şivələrində). Bu baxımdan İ. V. Kormuşinin aşağıdakı fikrinin müəyyən korrektivə (düzəlişə - red.) ehtiyacı var: «Müasir - d- (sonrakı -d-> -z-, -d-> -t- keçmələri ilə) dilləri şərqi Sibir (Tuva, tofalar, xaqas, orta Çulım, salar, yaqut) və xalac dilləridir halbuki qalan bütün oğuz, qıpçaq və uyğur dilləri y- dilləridir.

...-d-//-y- alternasiyasının tarixi dərinlərə gedib çıxır, yəni qədim türk dövrü abidələrinin yarandığı vaxtda artıq d- və y- dialektlərinin ayrılması mövcud idi».*⁷

Sonuncu fikirlə mən şərikəm, amma onu əlavə etməliyəm ki, həmin diferensiasiya cənubi Dağıstandakı və şimali Azərbaycandakı oğuz və qıpçaq dillərində də baş vermişdi. Ona görə də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin şimal-qərb zonası

* G. Doerfer. Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen Wiesbaden, 1967, bd, III, 162-ci səh.

* И. В. Кормушин. К вопросу о древнедиалектном членении тюрской языковой области. - Тезисы докладов. и сообщений совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка (Налчик, 21-24 сентября 1977). М., 1977, 91-ци səh.

(Dərbənd – Quba – Şamaxı – İsmayılı – Şəki - Balakən - Kaxeti) dialekt və şivələrində V-X əsrlərə aid qırpaq ünsürləri daha çoxdur.

d- dialektinə gəldikdə isə «Ermənistan coğrafiyası»nda və «Alvan tarixi»ndə «paçanak» (peçeneq) əvəzinə padanak // panaik fonetik variantının qeyd olunması da təsadüfi deyil, çünki savir-xəzər ittifaqına daxil olmuş dillərin əksər hissəsi qırpaq qrupuna aid dillər idi. Bura birinci növbədə Naxçıvan MR və onunla həmsərhəd zonalarda məskən salmış kəngərlərin, həmçinin Dərbənd - Şamaxı - Qəbələ - Balakən - Kaxeti zonasında məskən salmış, qismən də lap Muğan - Mil - Qarabağ - Cəbrayıl zonasına səpələnmiş savir konfederasiyasına daxil olmuş qəbilə və tayfa ittifaqlarının dili (dialektləri) idi. Ona görə də artıq V-VI əsrlərdə ərazimizdə ç-//s,- dz-//z-y- və d- dialektləri ilə yanaşı ç-, ş- dialekti mövcud idi. Biz akaçir - akxazirlərlə (V əsr) paçank - paçanakla (VII əsr) yanaşı, adları çəkilən zonalarımızdakı dialekt və şivələrimizdə ç- dialektinin ünsürlərinə də geniş şəkildə rast gəlirik. Buna Azərbaycan dilinin Şamaxı, Ordubad, Naxçıvan dialektlərində və Cəbrayıl rayonu şivələrində indi də geniş işlək olan çay, (- çay), çəpər (- çəpər), çox (- çox), dırax (- çıraq), çalağan (- çalağan), çöp (- çöp), çoban (- çoban), qaçax (- qaçaq), quçax (- qucaq) və onlarca digər sözü misal çəkə bilərik. Bundan əlavə, əsasən tarixi Qəbələ mahalında məskən salmış udilərin dilində çap- (- çap), çax (- çax?) «şax, ağacın yaşıl budağı», члѣкъ (çax- ~ çax-) «ildırım» və «ç» əvəzinə «ç» ilə gələn digər qədim qırpaq elementlərini misal çəkmək olar.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair fonetik, leksik-qrammatik və qrammatik materialı bir məqalədə vermək mümkün deyil. Yuxarıda gətirilən tarixi-filoloji etüdlərdən də aydın görünür ki, Azərbaycan dili XI əsrdən xeyli əvvəl də mövcud olmuşdu, çünki hələ V-VII əsrlərdə təşəkkül tapmış dialekt bölgüsü Azərbaycan dilində bu gün də mövcuddur. Ona görə də təsadüfi deyil ki, V-X əsrlər Zaqafqaziya mənbələrində qeydə alınmış fonetik, leksik və leksik-qrammatik elementlərə biz eynilə XI əsrdən sonra da təsadüf edirik.

Bütün bunlar Azərbaycan dilinin ümumxalq danışiq dili kimi ən gecı VII əsrdə mövcudluğu barəsindəki fikrini bir daha təsdiq edir.⁸

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

I FƏSİL

Albaniya // Aran qədim Azərbaycanın bir parçasıdır

§ 1. Albaniya // Aran tarixini yazanlara öləri baxış

1. Sarqon (e. q. 722-705) - Assuriya şahı II Sarqon. Midiya-nı işğal etmişdi (e. q. 710-709).
2. Herodot (e. q. V əsr) - Qədim yunan tarixçisi. «Tarix» əsərinin müəllifidir,
3. I Dara (s. q. 522-186) - Əhəmənililər sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı, Bisütun kitabəsi onun dövründə yazılmışdır.
4. Xşayar - I Daranın oğlu.
5. III Dara (e. q. 386-330) - Əhəmənililər sülaləsinin son hökmdarı 333-cü ildə Makedoniyalı İsgəndər onu məğlub etmişdi.
6. Arrian (? təx. 175) - qədim yunan tarixçisi. «İsgəndərin yürüşləri» əsərinin müəllifi.
7. Makedoniyalı İsgəndər (e. q. 356-323) Makedoniya hökmdarı. Əhəmənilər dövlətinə son qoyulmuşdur.
8. Strabon (e. q. təx. 63) b. e. 19) - Qədim yunan tarixçisi.
9. Qney Pompey (e. q. 106 – 48) - Roma siyasi və hərbi xadimi. Eramızdan qabaq 66-65-inci illərdə Albaniyaya (Arana) yürüş etsə də, buranı almaq cəhdi baş tutmamışdı.
10. Böyük Plini (b. e. I əsr) - Qədim Roma tarixçisi. «Təbii tarix» əsərinin müəllifidir.
11. Klavdi Ptolemey (təx, 87-165) - Qədim yunan alimi. Yer in geosentrik sisteminin banisi, 13 kitabdan ibarət “Əlməcəsti” əsərinin müəllifi. “Coğrafi təlimnamə” əsərində Azərbaycan haqqında da məlumat vardır.
12. Burayadək olan mətn – Q. Vorosil və C. Əlibəyovun “Azərbaycanın qədim paytaxtlarının ağsaqqalı Qəbələ” məqaləsinin əlyazmasından götürülərək verilmişdir.
13. Bir çox yazılarında olduğu kimi, müəllif burada da “alban dili” ifadəsi altında Albaniyada yaşayan çoxlu xalqlar toplusunun ortaq dilini yox, “alban” adı xalqın ayrıca dilini nəzərdə tutur. Ancaq ayrıca alban xalqının və alban dilinin mövcudluğu elmdə

ciddi mövcudluğu elmdə ciddi mübahisələr doğuran, həll olunmamış problemlərdəndir.

14. Dəvdək (Davdaq (VII əsr) – Albaniya şairi. Erməni müəlliflərinin yazılarında, məsələn, 8 dildə buraxılmış “Davtaq Kertoq. Böyük knyaz Cavanşirin ölümünə ağı” kitabında (Yerevan, “Sovetakan qroq” nəşriyyatı 1986. Ön söz, tərtib və qeydlər Levon Mkrtçyanındır) onun erməni olması bildirilir. Həmin alimlər Dəvdəkə hələ dəqiq müəyyənləşdirə bilmədikləri, “Kertoq” və “Kertol” kimi müxtəlif oxunuşlu çox “gənc” təxəllüs verməklə də buna nail olmaq istəyirdilər. Q. Voroşil həmin fikirlərin əsassızlığını danılmaz dəlillərlə sübut etmişdir.

15. Cavanşir (637/8-680) – Albaniyanın Mehranilər sülaləsindən olan çarı. Varaz-Qriqorun ikinci Ərəblər Aranı onun ağalığı illərindən istila etməyə başladılar.

16. Mxitar Qoş (XII əsr) – “Mxitar Əyriyanlı” da adlandırılan Albaniya tarixçisi. Başlıca əsəri 1184-cü ildə yazılmış “Qanunnamə”-dir. Kitabın adının qarşısına çox-çox sonralar orijinalda olmayan “erməni” adı altında dəfələrlə nəşr edilmişdir. (Bax: Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1965 (rusca), 98-99-cu səh).

17. Kirakos Gəncəli (Qandzaketsi (təx. 1200/1-1271) – Albaniya tarixçisi. Başlıca əsəri “Tarix”-dir. Sonralar əsərin adına orijinalda olmayan “Ermənistan” sözü əlavə edilərək “Ermənistan tarixi” adı altında bir neçə dəfə buraxılmışdır.

18. I Vaçaqan (484-488) – İrən şahı Balaşın təyin etdiyi Albaniya çarı.

19. Masqut (massaget) – Hunların bir qolu. Milli mənsubluğu mübahisələr doğursa da, türk mənşəliliyi haqqında çoxlu tarixi faktlar vardır.

20. Sanatürk (Sanesan (IV əsr) – “Masqut” hunlarının hökmdarı

21. Burayadək olan mətn – Q. Voroşilin “Qafqaz Albaniyası tarixinin tədqiqində yeni mərhələ” adlı rəyinin əlyazmasından götürülmüşdür.

§ 2. Albaniya // Aran sakinləri haqqında bir neçə söz

1. Suriya tarixçisi Zaxariya Ritor (VI əsr) və onun “Xronika” əsəri nəzərdə tutulur.

2. Q. Voroşilin yazılarında bu əsərin adı “Alban tarixi”, “Ağvan tarixi”, “Alvan tarixi”, müəllifininki isə “Moisey Qalakətli”, “Musa Qalakətli”, “Moisey Kalankatuyski” kimi qeyd olunur. Yazılışlar orijinalda olduğu kimi saxlanıb.
3. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin “Azərbaycan və udi dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi” adlı doktorluq dissertasiyasından (Bakı, 1972) götürülərək ruscadan tərcümə tərcümə edilib verilir.
4. Burayadək olan mətn Z. Budaqova və Q. Voroşilin “Azərbaycan – erməni dil əlaqələri haqqında” məqaləsindən («Советская туркология» ж., 1979, № 4) götürülərək ruscadan tərcümə edilib verilir.
5. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin “Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövr tarixinin öyrənilməsində Zaqafqaziya mənbələrinin rolu” adlı məqaləsindən («Советская туркология» ж., 1978, № 2) götürülərək ruscadan tərcümə edilib verilir.
6. Kartlilərin özləri farslardan qorxurdular, ona görə də türklərin onlardan farslara qarşı kömək istəməsi məntiqsizdir. Q. Voroşilin doktorluq dissertasiyasında həmin cümlə gürcü dilindən ruscaya bu məzmununda tərcümə edilib: «Mxetin mamasaxlisi ilə danışıqlar apardılar və ona farslara qarşı kömək etməyə söz verdilər» (42-ci səh.). Deməli, əksinə, türklər kartlilərə kömək etməyə boyun olmuşdular. Bu, daha inandırıcıdır.
7. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin “Azərbaycan – gürcü dil əlaqələri haqqında” məqaləsində («Советская туркология» ж., 1980, № 4) götürülərək ruscadan tərcümə edilib verilir.
8. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin doktorluq dissertasiyasındandır (I fəsil).
9. Burayadək olan mətn “Azərbaycan – gürcü dil əlaqələri haqqında” məqaləsindəndir.
10. Burayadək olan mətn doktorluq dissertasiyasındandır (I fəsil).
11. Orijinalda: «Didi Turkoba (Великая Тюретчина)».
12. Tərcümə şübhə doğurur; yəqin ki, “məbluğ olmuş” yerinə “qalib gəlmiş” olmalı idi. Çünki abidə və döyüş qəniməti qaliblərə aiddir və məğlubların şərəfinə yer adı verilməz. Həm də burada göstərilir ki, yer adını onoğurlar vermişlər.
13. Burayadək olan mətn “Azərbaycan – gürcü dil əlaqələri haqqında” məqaləsindəndir.

II FƏSİL

Albaniya // Aranda dil vəziyyəti, yazı, ədəbiyyat

§ 1. Albaniyalıların dili və yazısı haqqında

1. Bizcə, müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq çətindir, çünki dillərin qarşılıqlı təsirində dini amillərin rolu həlledici deyil.
2. Alban yazısının udi dili əsasında yaradılması haqqında gümanlar mövcuddursa da bu faktı təsdiqləyən qəti söz deyilməyib.
3. Burayadək olan mətn doktorluq dissertasiyasından ixtisarla götürülmüşdür (44-49-cu səh).
4. Albanların İran dilləri ailəsinə məxsus dildə danışması mübahisəli mülahizədir. Onların türkdilliliyi haqqında da tarixi məlumatlar yoxdur.
5. Qarqar dialektinin qədim udi dilinə məxsusluğu haqqında fikir, eləcə olaraq, bəzi mənbələrdə qarqar dialektinin alban dilinə aid edilməsinə əsaslanır və alban dilinin də, öz növbəsində, udi dili kimi götürülməsindən irəli gəlir, ancaq bu müddəanı təsdiqləmək üçün tutarlı tarixi məlumatlar və dil faktları yox dərəcəsinədir.
6. Ömər ibn əl- Xəttab (təx. 591, yaxud 581-644) – ikinci xəlifə (634-644). İlk “əmirəlmöminin”.
7. III Lev İsvr (717-741) – bizans imperatoru, Suriya sülaləsinin banisi.
8. Alban yazısının aradan çıxmasının səbəbləri haqqında geniş məlumat almaq üçün. Q. Vorşilin “Azərbaycan tarixinin bəzi məsələlərinin işıqlandırılmasına dair” adlı məqaləsinə baxılsın (Azərb. SSR EA xəbərləri; tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1968, № 4, 129 – 131-ci səh).
9. Alban ədəbi dilinin qədim udi dili ilə eyniliyi fikri Q. Vorşilin əksər yazılarında özünə yer tapıb. Ancaq aliminn gətirdiyi istər tarixi, istərsə də dil faktları bu ideyanı təsdiqləmək üçün kafi deyil.
10. Müəllifin “zoğ” və “çav” sözlərini udi dilinə aid etməsi ilə razılaşmaq olmaz, çünki onlar əsl türk sözləridir.
11. “Dilcə və ləhcəyə yaxın alban - udi qəbilələri” ifadəsi əslində müəllifin “alban” və “udi” terminləri arasında bərabərlik işarəsi qoymasını göstərir. Ancaq həm bu fikri, həm də Albaniya qəbilələri üçün ortaqlığın məhz qədim udi dilinin olması haqqındakı tezi

sübut etmək çox çətindir. Eyni üsulla başqa dillərin də qədimdə ortaqlıq dil olduğunu söyləmək asandır.

12. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Qafqaz albanlarının dili və yazısı» adlı rusca əlyazmasından tərcümə edilib bəzi ixtisarlara verilir.

13. Müəllifin fikri dolaşıqdır: onun yalnız aranıları bugünkü terminlə «azərbaycanlı» adlandırılıb onları türklərə qarşı qoyması tarixi gerçəkliliyə uyğun deyil.

14. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Bir qədim türk yazısı haqqında» məqaləsindən («Советская туркология» ж., 1981, № 5) tərcümə edilərək kiçik ixtisarla verilir

§ 2. Ədəbiyyat

1. Aranda (Albaniyada) mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyatın V-VII əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını bildirərkən müəllif burada islam dininin yayılmasınadək olan dövrü nəzərdə tutur.

2. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Bir qəsidənin izi ilə» («Azərbaycan» jurnalı, 1986, № 11) məqaləsinin başlanğıcından götürülüb.

3. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Alban ədəbiyyatı» adlı rusca əlyazmasının başlanğıcından tərcümə edilib.

4. Müaviyə (? - 680) - Əməvilər sülaləsinin banisi və ilk xəlifəsi (661-680). Onun dövründə Albaniya (Aran) daxili müstəqilliyini saxlayırdı.

5. «Türküstan» dedikdə Xəzər xaqanlığı nəzərdə tutulur.

6. Müəllif bəzi erməni tədqiqatçılarının Dəvdəki yanlış olaraq erməni saymalarına öz etirazını bildirir.

7. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Azərbaycan şairi Dəvdək» («Ulduz» jurnalı, 1971, № 6) və «Bir qəsidənin izi ilə məqalələrinin ixtisarla qovuşdurulmasından ibarətdir. Xatırladaq ki, sonuncu məqalədə Cavanşirin ölümünə yazılmış ağıdan götürülən parçalar rəmin qəsidənin «Ulduz» jurnalında (1971, № 6) dərc edilmiş tərcüməsindən bəzi yerlərdə fərqlənir. Ancaq biz onları olduğu kimi saxlamağı məqsəduyğun bildik.

8. Zəbur surələrinin Albaniyada müxtəlif dillərdə oxunduğunu göstərməklə Q. Voroşil, A. Ş. Mnatsakanyanın bu torpaqda yalnız bir dildə (erməni dilində) danışılması haqqında yanlış fikrinin əsassızlığını sübuta yetirirsə də, bir qədər sonra buranın əhalisinin

yalnız aranca (onun fikrinə görə, udicə) danışdığını deməsi ilə əslində özü də A. Ş. Mnatsakyanın səhvini təkrarlayır. Həm də, onun dediyi kimi, «Alvan tarixi»ndəki udi sözləri bu dövrdə Albaniya əhlinin udicə danışdığını göstərsə, həmin əsərdəki (bu alimin özünün əsaslı şəkildə ortaya qoyduğu!) türk sözləri də bu torpağın anadangəlmə türk sakinlərindən soraq verir.

9. Burayadək olan mətn Q. Voroşilin «Alban yazısı və ədəbiyyatı tarixinin bəzi məsələləri haqqında (A. Ş. Mnatsakyanın «Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatı haqqında» işi ilə bağlı olaraq)» adlı rusca məqaləsindən (Azərbaycan SSR EA xəbərləri; ədəb., dil və inc. ser., 1968, № 2) tərcümə edilərək kiçik ixtisarla verilir.

III FƏSİL

Albaniya // Aranda məktəb

Mətn Q. Voroşilin çoxcildlik «Azərbaycan tarixi» üçün yazdığı «Məktəb» məqaləsinin rusca əlyazmasından tərcümə edilib verilir.

IV FƏSİL

Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair

1. Orijinalda sitat ruscadır; biz onun tərcüməsini veririk.
2. Orijinalda sitat ruscadır; burada tərcüməsi verilir.
3. Orijinalda sitat ruscadır, burada tərcüməsi verilir.
4. «Xalq» mənasındakı gün sözü Azərbaycan dilində gün şəklində işlənir. Məsələn, S. Vurğunun «Azərbaycan» şeirindəki «Elim, günüm, obam sənsən» misrasındakı gün məhz «xalq» mənasındadır.
5. Q. Voroşilin Azərbaycandakı qədim oğuz və qıpçaq dillərinin dialektləri haqqında müddəası özlüyündə çox maraqlı olsa da, onların təsnifində qəti fikrə gələ bilməyib. Belə ki, arxada o, həmin dialektləri y-, d-, ç-, s-, z-//dz (?), ç-, kimi təsnif edərsə, bir qədər keçmiş y-, d-, ç-//c-, ç-, dz-//z-, s-//ş- bölgüsünü irəli sürür.
6. I İrakli (610-641) - Bizans imperatoru.
7. Orijinalda sitat rus dilindədir; burada tərcüməsi verilir.
8. Bu fəsil Q. Voroşilin «Azərbaycan dilinin təşəkkülünə dair qeydlər» məqaləsindən («Azərbaycan filologiyası məsələləri» toplusu, Bakı, 1983) götürülərək kiçik ixtisarla verilir.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

«TAPILMIŞ» ALİMİN «İTMİŞ» ƏSƏRİ	3
(«Ön söz» yerinə).....	3
I FƏSİL	11
ALBANİYA // ARAN QƏDİM	11
AZƏRBAYCANIN BİR PARÇASIDIR	11
§ 1. Albaniya // Aran tarixini yazanlara öləri baxış	11
§ 2. Albaniya // Aran sakinləri haqqında bir neçə söz ..	15
II FƏSİL	22
ALBANİYA // ARANDA DİL VƏZİYYƏTİ, YAZI, ƏDƏBİYYAT.....	22
§ 1. Albaniyalıların dili və yazısı haqqında.....	22
§ 2. Ədəbiyyat.....	45
III FƏSİL	65
ALBANİYA // ARANDA MƏKTƏB	65
IV FƏSİL	68
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNƏ DAİR.....	68
QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR.....	85

Redaktoru: Cavad Zeynal
Bədii redaktoru: Abdulla Ələkbərov
Texniki redaktoru: Nisə Müseyb qızı
Korrektoru: Aləmzar Zabir qızı

Çapa imzalanmışdır 04/10.1993.

Kağız formatı 60x84 ¹/₁₆.

Fiziki ç. v. 6,75. Şərti çap vərəqi 6,27.

Yüksək çap, mətbəə kağızı № 2.

Sifariş 157. Tirajı 5000.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
“Öyrətmən” nəşriyyatı, Bakı şəhəri, 370006,
Bəşir Səfər oğlu küçəsi, 34.

“Öyrətmən” nəşriyyatının mətbəəsində
çap edilmişdir. Bakı, Şəhriyar küçəsi, 6.

Q. Vorosil
Qafqaz Albaniyası
Bakı. “Öyrətmən”. 1993.